

Hikmet Yurdu, Yıl: 12 C: 12 Sayı: 24 Temmuz – Aralık, 2019/2, ss. 89 - 126

İmam Ebu Yusuf ve Fıkhı

Imam Abu Yusuf And His Understanding of Fıqh

Doç. Dr. Ali Duman

İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Hukuku Ana Bilim Dalı

ali.duman@inonu.edu.tr

ORCID ID: 0000-0001-7836-9383

Öğr. Mehmet Nezir Ceylan

İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Hukuku Ana Bilim Dalı Doktora Öğrencisi

nezir.ceylan@gmail.com

ORCID ID: 0000-0003-0314-3309

ATIF: Duman, Ali, Ceylan, M. Nezir, "İmam Ebu Yusuf ve Fıkhı", YIL: 12, CİLT: 12, SAYI: 24, Temmuz - Aralık 2019/2 ss. 89 - 126

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Received: 27 Nisan/April 2019

Kabul Tarihi / Accepted: 27 Nisan/April 2019

Yayın Tarihi / Published: 01 Temmuz/July 2019

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Temmuz-Aralık /July-December

YIL/ Year :12 Cilt / Volume: 12 Sayı / Issue: 24 Sez / Pub Date: Temmuz-Aralık, 2019/2 Sayfa / Pages: 89-126

İntihal / Plagiarism: Bu makale, TURNİTİN intihal programıyla tarandıktan sonra, iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi. / This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software.

Öz: Ebû Yûsuf Ya'kub b. İbrahim el-Ensârî (ö. 182/798) fıkıhın altın çağı denilen hicri ikinci asırda yaşamış, fıkıh ilminde derin iz bırakan ve yeni birçok fikhi gelişmeye öncülük eden fakih bir müctehiddir. Ebû Yûsuf'un kâdîlik yapmış olmasından dolayı etkisi çok büyüktür. Onun Hanefî mezhebindeki yerini tespit etmek çok önemlidir. Zira İmam-ı Azam Ebû Hanîfe'nin bize kadar gelen gerek fûr'u gerekse de fıkıh usulüyle ilgili tedvin ve telif ettiği eseri ulaştırmış değildir. Ebu Hanife'nin görüşlerinin sonraki nesillere aktarılmasında ve Hanefi mezhebinin yayılmasında önde gelen isimler arasında Ebû Yûsuf sayılmaktadır. Bu çalışmada Ebû Yûsuf'un fıkıhçılığı ortaya konulmaya çalışılacak ve mutlak müctehid olup olmadığıyla ilgili ileri sürülen görüşlerin betimlenmesi ve değerlendirilmesi yapılmaya çalışılacaktır.

Anahtar Sözcükler: Ebû Hanîfe, Ebû Yûsuf, Hanefî Mezhebi, İctihad, Kâdî, Kûfe, Müctehid.

Abstract

Ebû Yûsuf Yakub b. İbrahim el-Ensari (d. 182/798) is a scribe interpreter of Islamic law who lived in golden age of second century of hijri calendar and who impressed the conception of Islamic law and who leaded a good deal of developments in Islamic law. Ebû Yûsuf is regarded as a trustworthy scholar not only in conception of Islamic law but also in hadith and he is known as the one who tried personally to enhance his information and conception of Islamic law. In this study, Ebu Hanife'S attribution to the conception of Islamic law will be presented; brought forward remarks about whether Ebû Yûsuf is an absolute interpreter of Islamic law or not will be evaluated and finally Ebû Yûsuf's disagreeemants with his master Ebu Hanife in term of Islamic criminal law will be submitted by giving some examples of judicial opinions.

Key Words: Ebu Hanife, Ebû Yûsuf, Hanafism, Judicial Opinion, Muslim Judge, Kufe city, Interpreter of Islamic law.

GİRİŞ

Hanefî mezhebinin oluşumunda kurucu imam olarak ilk akla gelen Ebû Hanîfe olsa da, mezhebin sisteminin oturtulması ve yayılmasında talebelerinin etkisi ondan daha fazla olmuştur. Bu sebeple başta gelen talebelerinden Ebû Yûsuf ve Muhammed eş-Şeybanî'nin Hanefi mezhebinin hem kuruluşunda hem de yaygınlaşmasında katkıları göz ardı edilmemelidir. Her ne kadar zahirü'r-rivaye eserler İmam Muhammed b. Hasan eş-Şeybani üzerinden aktarılmış olsa da, Ebû Yûsuf'un hem kâdîlik yapması, hem ders halkasında üstadlık yapması, hem de yazmış olduğu eserlerinde aktarmış olduğu içtihatları onun da mezhep içerisinde çok önemli bir şahsiyet olarak öne çıkmasında

katkı sağlamıştır¹. Ebû Yûsuf, Hanefî mezhebini yayan ve bu mezhebin usulüyle ilgili ilk eser yazan kişi olarak kabul edilir².

Hanefî Mezhebinin toplum tarafından fiili olarak uygulanmasında Ebû Yûsuf'un kâdîlik yapmış olmasından dolayı etkisi çok büyüktür. Onun Hanefî mezhebindeki yerini tespit etmek çok önemlidir. Nitekim Bağdadî, Ebû Hanîfe'nin öğrencilerinden hem kâdî hem de müftü olabilecek olan isimlerinden Ebû Yûsuf ve Zûfer'i kastettiğini rivayet etmektedir³. İmam-ı A'zam Ebû Hanîfe'nin bize kadar gelen, gerek fur'u fıkıh, gerekse de usul-ı fıkıh ile ilgili tedvin ve telif ettiği herhangi bir eseri ulaşmış değildir. Bu yüzden sonraki nesiller onun görüşlerini ve içtihat usulünü öğrencilerin derlediği eserlerden almışlardır. Ebû Hanîfe'nin görüşlerinin sonraki nesillere aktarılmasında ve Hanefî mezhebinin yayılmasında önde gelen isimler arasında Ebû Yûsuf sayılmalıdır. Bu sebeple de onun Hanefî mezhebindeki yeri rolü ve Hanefî fıkıhında ki önemi araştırmaya değer bulunmuştur.

Hanefî mezhebinin kurucu imamları arasında ikinci sırada sayılan Ebû Yûsuf'un hayatı, eserleri, fıkıhçılığı ve Hanefî mezhebindeki yerini esas alan bu çalışma, Hanefî mezhebinin dününü anlama ve bugüne kadar gelen süreçteki birikimini yorumlama ve bundan sonraki nesillere bir aydınlatma çabası olarak görülebilir. Kanaatimizce Ebu Yusuf, Hanefî mezhebinde Ebû Hanîfe'den sonra görüşlerine itibar edilen ve mezhebin yöntemini belirleyen çok önemli bir fakihdir. Abbasi Devleti'nde baş kâdîlik görevini ifa eden aynı zamanda mezhebin usulünü doğrudan uygulamaya koyan ve nasıl uygulan-

¹ Bağdadî, *Târîhu Bağdad*, thk. Beşşâr 'Avvâd M'arûf (Beyrut: Dâru'l-Ğarbü'l- İslâmî, 2001), 16: 363; Ebû'l-Fidâ, *Tacû't-Terâcim*, thk. Muhammed Hayr Yûsuf (Riyad: Darü'l-Kalem, 1412), 317; İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-A'yân*, thk. İhsan Abbas (Beyrut: Daru Sâdir, 1972), 6: 382.

² İbn Nedim eserinde Ebu Yusuf'a Usulü'l-Fıkıh adında bir eser nisbet etmektedir bkz. İbnü'n-Nedîm, Ebû'l-Ferec Muhammed b. Ebî Ya'kûb İshâk b. Muhammed b. İshâk (ö. 385/995), *el-Fihrist*, thk. Rızâ Teceddîd (Beyrut: Darü'l-Ma'rife, 1971), 256; Ancak İzmirli İsmail Hakkı Ebû Yûsuf'a İbnü'n-Nedîm'in fıkıh usulü kitabı nispet ettiğini fakat bunun bağımsız bir kitap değil, Ebû Yûsuf'un kitaplarından bir bölüm olabileceğini söyler bkz. İzmirli İsmail Hakkı, *İlm-i Hilâf*, Sad. Duman Ali (Malatya, 2001), 8. Ayrıca diğer bazı kaynaklarda da ilk usul yazarının Ebu Yusuf olduğuna dair bilgiler aktarılmaktadır bkz. Bağdadî, *Târîhu Bağdad*, 16: 363; İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-A'yân*, 6: 382; Abdülkerim Zeydan, *el-Vecîz Fî Usûli'l-Fıkıh* (Beyrut: Müessesetü Kurtuba, 1987), 1; Ahmet Hamdi Akseki hoca da onun bu aktarımını kabul ederek ilk usul kitabını yazan alimin İmam Şafii değil Ebû Yûsuf olduğunu iddia etmektedir bkz. Akseki Ahmed Hamdi, *İslam Dini*, 20. Bs (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1969), 38; Seyyid bey İmam Ebû Yûsuf'un fıkıh usulüyle ilgili ilk defa eser yazmadığını ancak ilk defa olarak derslerinde usul kaideleri üzerinde durduğunu söylemektedir bkz. Seyyid Bey, *el-Madhal* (İstanbul: Matbaa-i Amire, 1333), 42; dolayısıyla yaygın kanaat olarak bu alanda yazılmış olan ve günümüze ulaşan ilk eser İmam Şafii'nin er-Risale'si olarak görülmektedir. Ayrıca bkz. Duman, Ali, "Ebû Hanîfe'nin Hüküm İstinbat Yönteminin Fukaha Usulü'ndeki Rolü", *İslam Hukuku Araştırma Dergisi*, 13 (2009):85, 5. dipnot .

³ Bağdadî, *Târîhu Bağdad*, 16: 365.

çağının ilk örneklerini vaz eden Ebû Yûsuf üzerinde, ne yazık ki ülkemizde yapılmış çok fazla çalışma olmadığını görmekteyiz⁴.

Türk milletinin çoğunluğunun Hanefi mezhebine mensup olduğu göz önüne alınırsa, Hanefi mezhebinin usulünü vaz eden ve bunu nasıl uygulanacağını pratik uygulamalarla ortaya koyan Ebû Yûsuf'un hayatının, eserlerinin, yönteminin ve fıkıh ilmindeki yerinin bilinmesi büyük önem taşımaktadır. Ebû Yûsuf sadece Ebû Hanîfe'nin en önde gelen talebesi değildir. O, aynı zamanda Ebû Hanîfe'nin usulünü pratik hayata uygulayan bir mezhep büyüğüdür. Bunun yanında İslam toplumunda imparatorluk olarak kabul edilebilecek olan Abbasi Devleti'nin kuruluş yıllarında adliye sistemini yürütmekle görevli bir bakanıdır. Ayrıca o yüzlerce fakih talebe yetiştirmiş büyük bir öğretmendir. Ebû Yûsuf'un taşıdığı bu sıfatlar bile tek başına onun araştırılmaya değer büyük bir bilim adamı olduğunu göstermeye yeterlidir.

Ebû Yûsuf'un sahibi olduğu üstün meziyetler onun bütün yönleriyle araştırılmasını gerektirmektedir. Ancak bir makale çalışması çerçevesinde onu bütün yönleriyle ortaya koymak da pek mümkün gözükmemektedir. Bu nedenle çalışmamızda onun hayatı, fıkıhçılığı ve içtihat yöntemi üzerinde durmakla yetineceğiz.

1. Hayatı

1.1. Tam Adı, Nesebi, Doğumu

Ebû Hanîfe'nin önde gelen talebelerinden biri olan müçtehid hukukçu ve ilk kâdîlkudât⁵ İmam Ebû Yusuf, Hanefî mezhebinin önde gelen fakihlerinden biri olup, mezhebin kuruluşunda ve yayılmasında birinci derecede rol oynayan büyük bir âlimdir.

⁴ Ülkemizde Ebû Yûsuf üzerine derli toplu bir çalışma bulunmamaktadır. Ancak ülkemizde Ebû Yûsuf hakkında makale çalışması düzeyinde çalışmalar yapılmıştır. Tespit edebildiğimiz kadarıyla Salim Ögüd'ün 1997 yılında İslami Araştırmalar Dergisi için kaleme aldığı "Ebû Yûsuf ve Hanefiliği", yine aynı yazar tarafından 1993 yılında Türkiye Diyanet Vakfı tarafından basılan Diyanet İşleri Başkanlığı İslam Ansiklopedisi (DİA) için "Ebû Yûsuf" maddesi yazılmıştır. Cengiz Kallek'in 1997 yılında İslami Araştırmalar Dergisi için kaleme aldığı "Ebû Yûsuf'un İktisadî Görüşleri" adlı makale çalışması, Rifat Uslu'nun İslami Araştırmalar Dergisine 2013 yılında yazdığı "İmam Ebû Yûsuf'un Hayatı ve Kitabü'l-Harac'ı" adlı çalışması, Ahmet Özdemir'in 2013 yılında Dergiparka'da yazdığı "İmam Ebû Yûsuf'un Fukahâ Tabakatındaki Yeri" adlı makalesi ile Oğuz Bal'ın 2014 yılında Türkiye İslam İktisadi Dergisine yazmış olduğu "İslam İktisadî'nin Kilometre Taşlarından Ebû Yûsuf'un İktisadî Düşüncesi" adlı çalışması zikredilebilir.

⁵ Vekî, Muhammed b. Halef b. Hayyân (ö. 306), *Ahbârü'l-Kûdât*, (Beyrut: Alamü'l-Kûtüb, ty), 3: 254; Saymerî Ebû Abdillâh Hüseyin b. Ali (ö. 436), *Ahbârü Ebî Hanîfe Ve Ashâbih*, thk. Ebû'l-Vefâ el-Afgânî (Beyrut: Alimü'l-Kûtüb, 1985), 97; İbn Hallikân, , *Vefeyâtu'l-A'yân*, 6: 378; Ebû'l-Fidâ, *Tacû't-Terâcim*, 317; Hayrettin Zirikî, (ö. 1976), *A'Lâm Kâmusu Terâcim Li Eşheri'r-Ricâl Ve'n-Nisâ Mine'l-Arab Ve'l-Müsta'rabîn Ve'l-Müşrikîn* (Beyrut: Dâru'l-İlm Li'l-Melâyîn, 2002), 8, 193; Mahmut Matlub, *Ebû Yûsuf Hayatuhü Ve Esarühü Ve Eraühü'l-Fikhiyye* (Bağdat: Darü's-Selâm, 1972), 5; Salim Ögüt, "Ebû Yûsuf" (İstanbul: DİA, 1994), 10: 260.

Asıl ismi Ya'küb. b. İbrâhîm olup künyesi Ebû Yûsuf'tur. Bibliyografi kaynaklarında Ya'küb b. İbrâhîm b. Habîb b. Hûneys⁶ b. Sa'd b. Habete el Ensârî olarak geçmektedir⁷. Bibliyografi kaynaklarının bazılarında Sa'd b. Habtete binti Malîk olarak geçmekte olup; Habtete, Amr b. Avf oğullarındandır. Bu bakımdan kaynaklarda Ebû Sa'd b. Habtete Avf b. Büceyr b. Muaviye b. Selma b. Becile olarak geçmektedir⁸. Ancak Bağdadî'de Sa'd'ın nesebi, Büceyr b. Muaviye b. Kahafe b. Bülbül b. Sedus ibn Abdülmenâf b. Esame b. Şahme b. Sa'd b. Abdullah b. Kadar b. Muaviye b. Sa'labe b. Zeyd b. Avvaz b. Becile el Ensârî olarak geçmektedir⁹. Bazı kaynaklarda doğum yerine nispetle Kûfî ve yaşadığı yer olan Bağdad'a nispetle Bağdadî, nesebi Ensar'dan Sa'd b. Habete dayandığı için el-Ensârî denilmektedir¹⁰. Ebû Yûsuf künyesiyle meşhur olmasının sebebi Yûsuf isimli bir erkek çocuğunun olmasındandır. Kaynaklarda bu çocuğundan başka bir çocuğunun olup olmadığıyla ilgili herhangi bir bilgiye rastlamadık. Oğlu Yûsuf da babası henüz hayattayken kâdîliğe tayin olunmuştur¹¹. Ebû Yûsuf'un nesebi Ensar'dan sahabe-den Sa'd b. Habte veya Büceyr'e dayanmaktadır. Dolayısıyla Ebû Yûsuf Arap asıllı olup mevaliden değildir.

Bibliyografi kaynaklarının geneline göre Ebû Yûsuf m. 731 / h. 113 yılında doğmuştur¹². Bazı kaynaklarda onun 89 yaşında vefat ettiği şeklinde aktarılan bilgileri dikkate alan Kevserî, onun 93/711 yılında doğduğu sonuncunu çıkarmıştır¹³. Ancak Kevserî'nin kendisine dayandığı bu bilgiler araştırmacılar tarafından kabul görmemiştir.

⁶ Bazı kaynaklarda Hûneys Habîb'in kardeşi olup babası olarak geçmemektedir. Bkz. Zehebî, , *Menâkıb ıel-İmam Ebî Hanîfe* (Beyrut: Hayadarabad Hint Dükünlüğü, 1408), 57; Muhammed Zahîd Kevserî, *Husnû Tekâdî Fi Sireti el-İmam Ebî Yûsuf el-Kâdî* (Kahire: el-Mektebetü'l-Ezheriyye, 1948), 5.

⁷ İbn Abdülber, Ebu Ömer, Yusuf Abdullah Muhammed Abdülber, *el-İst'iyab Fi Ma'rifeti'l-Ashab*, Thk. Muhammed Ali Bacavi, (Beyrut, Darü'l-Cebel, 1412/1992) 2: 584; İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-A'yân*, 6: 378; Vekî, *Ahbârü'l-Kûdât*, 3: 254; Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 16: 360; Zehebî, *Menâkıbı el-İmam Ebî Hanîfe*, 57; Kevserî, Muhammed Zahîd, *Husnû Tekâdî*, 6; Matlûb, Mahmut, *Ebû Yûsuf*, 11.

⁸ İbn Abdülber, *el-İst'iyab*, 2: 584; Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe Ve Ashâbih*, 98; Zehebî, *Menâkıb ıel-İmam Ebî Hanîfe*, 57; Kevserî, *Husnû Tekâdî*, 6.

⁹ Vekî, *Ahbârü'l-Kûdât*, 3: 254; Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe Ve Ashâbih*, 98; Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 16: 360; Kevserî, *Husnû Tekâdî*, 6.

¹⁰ Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 16: 360; İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-A'yân*, 6: 378; Zehebî, *Menâkıbı el-İmam Ebî Hanîfe*, 57; İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 255; Zirikî, Hayrettin, *A'Lâm*, 8: 193; Kevserî, Muhammed Zahîd, *Husnû Tekâdî*, 6; Kehâle, Ömer Rıza, *Mu'cemü'l-Müellifin Terâcimü'l-Müsannıfı'l-Kütübü'l-'Arabîyye* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1957), 13: 240.

¹¹ Vekî, *Ahbârü'l-Kûdât*, 3: 282; Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 16: 434; İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 255.

¹² Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe Ve Ashâbih*, 98; Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 16: 365; İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-A'yân*, 6: 378; Zehebî, *Menâkıbı el-İmam Ebî Hanîfe*, 58.

¹³ Kevserî, Muhammed Zahîd, *Husnû Tekâdî*, 7.

Başta Tahavî olmak üzere, tabakat kaynakları Ebû Yûsuf'un 69 yaşında vefat ettiği, buna göre de h. 113 yılında doğduğu konusunda ittifak etmişlerdir¹⁴.

Kaynakların hemen hemen hepsinde Ebû Yûsuf'un Kûfe'de doğduğu bilgisi yer almaktadır¹⁵. Ebû Yûsuf'un ilk çocukluk dönemiyle ilgili fazla bir bilgi bulunmamaktadır. Onun gençlik döneminde ilme çok meraklı olduğu, ancak geçim sıkıntısı yüzünden, babasının da baskısıyla, ilim öğrenmeye zaman zaman ara vermek zorunda kalmış. Kimi zaman da ailesinin ekonomik bütçesine katkıda bulunmak için çalışırken, bir yandan da ilimle uğraşmıştır. Gençlik döneminden sonra, mesleği terzilik olan babasının vefatı sebebiyle, ailesinin ekonomik yükü tamamen üzerine kalmıştır. Bütün bu olumsuz durumlar hiçbir zaman onun ilim öğrenmekten geri bırakmamıştır. Onun bu çalışma azmi ve ilim öğrenmeye bağlılığı, hocalarının özellikle de Ebû Hanîfe'nin gözünden kaçmamıştır. Ebû Hanîfe öğrencisinin bu azmine karşılık bazen onun ailesine maddi yardımda bulunmuştur. Hatta bazı kaynaklar onun henüz öğrenci iken evlenmiş olması sebebiyle Ebû Hanîfe'nin bazen onun nafakasını bile temin ettiğini aktarmaktadır¹⁶.

1.2. Eğitim Hayatı

İlköğrenimi hayatına Kûfe'de başlayan¹⁷ Ebû Yûsuf, önce hadis ilmini öğrenip daha sonra fıkıh ilmini yönelmiştir. Fıkıh ilmini yönelince İbn Ebî Leyla'dan ders almış, dokuz yıl boyunca İbn Ebî Leyla'dan yargılama hukuku ve fıkıh dersleri okumuştur. İbn Ebî Leyla'ya öğrencilik yapmaya 12 yaşında başlamış olması kuvvetle muhtemeldir. Zira bazı kaynaklarda onun h. 124 yılında ilim tahsil etmeye başladığı nakledilmektedir ki bu durumda İbn Ebi Leyla'dan ders almaya başladığında 11 yaşında olması gerekir.

¹⁴ Vekî, *Ahbârû'l-Kûdât*,3: 254; Saymerî, *Ahbârû Ebî Hanîfe Ve Ashâbih*, 108; İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-A'yân*, 6: 388; İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 256; . Kehâle, Ömer Rıza, *Mu'cemü'l-Müellifin Terâcimü'l-Mûsannifin Kûtübü'l-Arabîyye* (Beirut: Müessesetü'r-Risâle, 1957),13, 240; Ziriklî, Hayrettin, *A'lâm*, 8: 193; Matlûb, Mahmut, *Ebû Yûsuf*, 17; Öğüt Salim, "Ebû Yûsuf", 1994, 10: 260.

¹⁵ Vekî, *Ahbârû'l-Kûdât*,3: 254; Saymerî, *Ahbârû Ebî Hanîfe Ve Ashâbih*, 108; Zehebî, *Menâkıbü el-İmam Ebî Hanîfe*, 58; İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-A'yân*, 6: 379; İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 256; Bağdâdî, Ebû Bekr El-Hatîb Ahmet b Ali (ö. 463/1071), *Târîhu Bağdâd*, 16: 362; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-Zeheb*, 2: 345; Kevserî, Muhammed Zahîd, *Husnû Tekâdî*, 6; Ziriklî, Hayrettin *A'Lâm*, 8: 193; Matlûb, Mahmut, *Ebû Yûsuf*, 19; Öğüt Salim, "Ebû Yûsuf", 10: 260.

¹⁶ Ebû Yûsuf'un İlim Öğrenme İsteği ve Yoksulluk Dönemiyle İlgili Bkz. Saymerî, *Ahbârû Ebî Hanîfe Ve Ashâbih*, 99; Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 16: 361; Zehebî, *Menâkıbü el-İmam Ebî Hanîfe*, 61; İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-A'yân*, 6: 379; Kevserî, Muhammed Zahîd, *Husnû Tekâdî*, 8; Matlûb, Mahmut, *Ebû Yûsuf*, 28-29; Öğüt Salim, "Ebû Yûsuf", 1994, 10: 260.

¹⁷ Vekî, *Ahbârû'l-Kûdât*,3: 254; Saymerî, *Ahbârû Ebî Hanîfe Ve Ashâbih*, 108; Zehebî, *Menâkıbü el-İmam Ebî Hanîfe*, 58; İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-A'yân*, 6: 379; İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 256; Bağdâdî, Ebû Bekr El-Hatîb Ahmet b Ali (ö. 463/1071), *Târîhu Bağdâd*, 16: 362; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-Zeheb*, 2: 345; Kevserî, Muhammed Zahîd, *Husnû Tekâdî*, 6; Ziriklî, Hayrettin *A'Lâm*, 8: 193; Matlûb, Mahmut, *Ebû Yûsuf*, 19; Öğüt Salim, "Ebû Yûsuf", 10: 260.

Tahminen yirmi yaşındayken İbn Ebi Leyla'nın derslerinden ayrılmış ve Ebu Hanife'nin fıkıh ders halkasına intikal etmiştir. Kaynaklar onun Ebî Leyla'dan ayrılma sebepleri olarak birçok olay kaydetmekteyse¹⁸ de; Ebû Hanîfe'nin fıkıh metodolojisine olan ilgisi en uygun olan sebep olarak zikredilebilir¹⁹.

Yeni hocası Ebû Hanîfe'nin ders halkasından, kendisinin ifadesiyle hastalık hariç, hiç ayrılmamıştır. Bazı kaynaklarda onun Ebû Hanîfe'nin yanında 17 sene ilim tahsil ettiği aktarılmaktadır. Bu süre zarfından Kûfe'ye gelen çeşitli ilim adamlarından da istifade etmeyi sürdürmüş olduğu görülmektedir. Söz gelimi Kûfe'ye gelen İbn İshâk'tan Megâzî dersleri almıştır. Hadis derslerini de ihmal etmeyen Ebû Yûsuf, Ebû Hanîfe'nin ders halkasında müzakereler esnasında, fırsat buldukça öğrendiği hadisleri aktarmaktan geri durmamıştır. Ebû Yûsuf'un kuvvetli bir hafızaya sahip olması, onun hadisçiler arasında takdirle karşılanmasını sağlamış, fıkıh ilminde olduğu gibi hadis alanında da derinleşmiş ve ehl-i re'y içerisinde hadisçilerin kendisinden hadis aldıkları en güvenilir kişi olmuştur. Ancak Kâdîlik vazifesi sebebiyle re'y'e fazla başvurması bazı âlimlerin ondan hadis rivayet etmekten alıkoymuştur²⁰.

¹⁸ Kaynakların zikrettiğine göre İbn Ebi Leyla kızının düğününde şeker saçmış Ebû Yûsuf da bu şekerlerden almıştır. Bunun üzerine Ebû Leyla onun bu davranışının yağmacılık olduğunu ve bunun mekruh olduğunu belirtmiştir. Ebû Yûsuf da yağmacılığın askerler tarafından yapılabileceğini belirterek hocasının bu düşüncesine karşı çıkmıştır. Bu olay bile Ebû Yûsuf'un metodolojik olarak Ebû Leyla'yla sorunlar yaşadığını göstermektedir. Nitekim kaynaklar bu olayı Ebû Hanîfe'ye anlattığını ve onun bu olayı hibe olarak gördüğünü belirtmektedir. Bazı kaynaklara göre bu olaydan sonra onun İbn Ebi Leyla'nın ders halkasından ayrılıp Ebû Hanîfe'nin ders halkasına katıldığı belirtilmektedir. Diğer bazı kaynaklar bu olayı aktarırken aynı zamanda İbn Ebi Leyla'nın sert tutumundan bahsedip bu tutumunun da onun ders halkasından ayrılmasına sebep olduğunu göstermektedirler. Ebû Yûsuf'un İbn Ebi Leyla'nın ders halkasından ayrılma sebepleri olarak geniş bir şekilde bkz. Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe Ve Ashâbih*, 99; Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 16: 361; Zehebî, *Menâkıbı el-İmam Ebî Hanîfe*, 61; İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-A'yân*, 6: 379; Kevserî, Muhammed Zahîd, *Husnû Tekâdî*, 8.

¹⁹ Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe Ve Ashâbih*, 99; Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 16: 361; Zehebî, *Menâkıbı el-İmam Ebî Hanîfe*, 61; İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-A'yân*, 6: 379; Kevserî, Muhammed Zahîd, *Husnû Tekâdî*, 8.

²⁰ Hadis ilmindeki derinliği ve hadis hafızlığıyla ilgili kaynakların aktardığına göre dönemin hadis bilgini 'Ameş, Ebû Yûsuf'a bir mesele hakkında bir soru sorar. Ebû Yûsuf'un verdiği cevap karşısında şaşırarak 'Ameş, bu cevabı nasıl verdiğini sorar. Ebû Yûsuf bu cevabı onun kendisine aktarmış olduğu bir hadisle verdiğini ve hadisi kendisine hatırlatınca 'Ameş, bu hadisi senin anan ve baban bir araya gelmeden önce ezberlemiştim. Ancak tevlini şimdi anladım diye söyler. Yine Bağdâdî'nin aktardığına Şafii hukukçulardan Müzenî'ye Irak hukukçulardan sorular sorulmuş ve Ebû Hanîfe'yi onların önderi Ebû Yûsuf'u ise Hadis ilminde takip edilmesi gereken kişi olarak gördüğünü belirtmiştir. Büyük muhaddis Yahya b. Maîn Re'y ehli arasında Ebû Yûsuf'tan rivayette daha sağlam ve hadisi daha çok ezbere bilen birisini görmedim demiştir. Hadis ve fıkıh ilmindeki derinliğiyle ilgili geniş bir şekilde bkz. Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe Ve Ashâbih*, 102; Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 16: 364; Zehebî, *Menâkıbı el-İmam Ebî Hanîfe*, 61; İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-A'yân* 6: 382; Zehebî, *el-İmam Hafız Ebî Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osman* (ö. 748/1374), *Siyerü A'lâmi'n-Nübelâ el-Hadîs*, (Kahire: Darü'l-Hadis, 1983), 8: 537; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-Zehab*, 2: 367.

Hadis ve fıkıh ilminde derin bir bilgiye sahip olan Ebû Yûsuf tefsir, siyer, mega-zi, ve eyyamü'l-Arab ilimlerinde de ön plana çıkmıştır ²¹.

Onun, şiddetli bir hastalığa yakalandığı bir sırada Ebû Yûsuf için hocası Ebû Hanîfe'nin söylediği “*şayet bu genç ölürse yeryüzünde onun bir benzeri kalmayacaktır*”, başka bir rivayete göre ise “*senin ölümünle birçok ilim de yok olacaktır*”²² sözü, ilimdeki derinliğini göstermesi bakımından önem arz eder.

1.3. Hocaları Ve Talebeleri

Ebû Yûsuf'un İbn Ebî Leyla ve Ebû Hanîfe olmak üzere iki meşhur hocası vardır. Ayrıca çeşitli vesilelerle kendilerinden istifade pek çok alim zikredilebilir. Tespit edebildiğimiz kadarıyla meşhur olan iki hocasından başka diğer hocaları şunlardır: 1. Ebû İshâk es-Şeybanî (ö. 138/755), 2. Süleyman b. Mihran el- 'Ameş (ö. 148/771), 3. Muhammed b. İshâk b. Yesar (ö. 151/768), 4. Süleyman et-Teymî (ö. 143/760), 5. Yahya b. Sa'd el-Ensârî (ö. 143/760), 6. Hişâm b. Urve (ö. 146/763), 7. Ata b. Saîb (ö. 136/753), 8. Haccac b. Ebi'l-Ertat (ö. 145/762), 9. Ebû Eyyüp b. Utbe (ö. 146/160), 10. Leys b. Sa'd (ö. 175/791)²³

Ebû Yûsuf sadece Kâdîlik yapmak ve eser yazmakla kalmamış aynı zamanda yoğun işleri arasında öğrenci okutmaya da zaman ayırmıştır. Ebû Yûsuf'un ders halkasına pek çok öğrenci katılmıştır. Bu itibarla Ebû Yûsuf pek çok öğrenci yetiştirmiştir. Kaynaklardan elde ettiğimiz kadarıyla Ebu Yusuf'tan ilim almış talebelerinden bazıları şunlardır: 1. Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî (ö. 189/805), 2. Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855), 3. Hişâm b. Abidillah er-Razî (ö. 201), 4. Halef b. Eyüb el-Belhî (ö. 220), 5. Bişr b. Velîd Halid b. Velîd el-Kindî (ö. 238), 6. Bişr b. Gıyas b. Abdurrahman el-Merisi (ö. 218 veya 228), 7. Ali b. Ca'd b. Abîd Ebû'l-Hasan el-Cevherî (ö. 230), 8. Yaha b. Maîn (ö. 233), 9. İsmâil b. Hammad b. Ebî Hanîfe (ö. 212), 10. el-Hasan b. Ziyâd b. el- Lu'lu' (ö. 204)²⁴

²¹ Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe Ve Ashâbih*, 102; Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 16: 364; Zehebî, *Menâkıbı el-İmam Ebî Hanîfe*, 61; Zehebî, *Siyerü A'lâmi'n-Nübelâ*, 8: 537; Kevserî, Muhammed Zahîd, *Husnû Tekâdî*, 14.

²²Bu rivayetler için bkz. Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 16: 364; İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-A'yân*, 6: 382; Kûreşi, Muhyeddin Ebî Muhammed Abdülkadîr b. Muhammed b. Nasrullah İbn Salim b. Ebî'l-Vefâ El-Kûreşi, El-Hanefî (ö. 775), *Cevahirü'l-Muziyye Fî Tabakti'l-Hanefiyye*, (Riyad, Darü'l-İhyaü'l-Kütübü'l-Arabiyye, 1993), 3: 536; Matlûb, Mahmut, *Ebû Yûsuf*, 41.

²³ Hadis hocalarıyla ilgili geniş bilgi için bkz. Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 16: 364; İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-A'yân*, 6: 382; Zehebî, *Menâkıbı el-İmam Ebî Hanîfe*, 58; Zehebî, *Siyerü A'lâmi'n-Nübelâ*, 8: 567; Kevserî, Muhammed Zahîd, *Husnû Tekâdî*, 18; Matlûb, Mahmut, *Ebû Yûsuf*, 23.

²⁴Kaynaklarda geçen Ebû Yûsuf'un öğrencileri için bkz. Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 16: 359; İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-A'yân*, 6: 379; Zehebî, *Siyerü A'lâmi'n-Nübelâ*, 8: 536; Zehebî, *Menâkıbı el-İmam Ebî Hanîfe*, 61; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-Zeheb*, 2: 367. ; Ayrıca sıralanmış bir şekilde hazırlayan bkz. Matlûb, Mahmut, *Ebû Yûsuf*, s. 64-82.

Yukarıda isimlerini vermiş olduğumuz âlimler sadece Ebû Yûsuf'tan ilim almışlardır. Onlar başka âlimlerden de ders almışlardır. Gerçek şu ki; Ebû Yûsuf'un derin ilmi bilgisinden yararlanan pek çok talebe olup bunlar daha sonra dönemin konjektörüne göre Kâdîlik başta olmak üzere değişik mevkilere gelmişlerdir.

1.4. Yaptığı Resmi Görevler

Ebû Yûsuf'un Abbasi halifelerinden Mehdi (ö. 158/775) döneminde kâdîlik makamına geldiği, Mehdi'nin ölümünden sonra Halife Hadî (ö. 169/786) döneminde de bu göreve devam ettirildiği bilinmektedir. Harun Reşid (ö. 170/809) döneminde ise Kâdî'l-Kudâtlik makamı ihdas edilmiş²⁵ ve bu göreve Ebû Yûsuf getirilerek, Abbasi Devleti'nin ilk Kâdî'l-Kudât'ı unvanını almıştır. Bazı rivayetlerde onun halife Hadî ve Harun Reşid dönemlerinde bu görevi yerine getirdiği aktarılmaktaysa da²⁶, bu mümkün gözükmemektedir. Çünkü Kâdî'l-Kudâtlik müessesesi Harun Reşid dönemin kurulmuş olmasına karşın başlangıçta Kâdî'l-Kudât'ın kâdî atama yetkisi yoktu. O, sadece tavsiyede bulunuyor halife atama yapıyordu. Kâdî'l-Kudât'ın yetkileri zaman içerisinde genişlemişti. Bu makamda Ebu Yusuf'un yetkisi o kadar genişletilmiştir ki; onun için "*Kâdî'l-Kudâtı'd-Dünya*" denilmiştir²⁷.

Buna göre Ebû Yûsuf, Harun Reşid'in onu kâdîlkudâtlik göreve getirmesinden sonra yetkileri genişlemiş ve kâdîları atamadan sorumlu olduğu için, bir nevi yürütme organı olan, günümüzün deyimiyle Adalet bakanlığı yapmıştır. Burada Ebû Yûsuf kâdîların atama özlük hakları ve görevden alınmalarından sorumlu olmuştur.²⁸

Ebû Hanîfe'nin hicri 150 yılında vefatından sonra resmi anlamda hicri 166 yılında²⁹ kâdîlik göreve başlayıncaya kadar yaklaşık on beş yıl boyunca Ebû Yûsuf'un ne ile meşgul olduğu konusunda yeterli bilgi bulunmamaktadır. Ancak Ebû Hanîfe'nin vefatının ardından ders halkasının başına, bir diğer güzide talebesi Züfer b. Hüzeyl'in,

²⁵ Şükrü Özen, "Kadilkudat", *DİA* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2001), 24: 78.

²⁶ Vekî, *Ahbârû'l-Kudât*, 3: 253; Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe Ve Ashâbih*, 97; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 12: 616.

²⁷ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 255; Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 16: 359; İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-A'yân*, 6: 379; Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe Ve Ashâbih*, 97; Zehebî, *Siyerü A'lâmi'n-Nübelâ*, 8: 535; Zehebî, *Menâkıbü el-İmam Ebî Hanîfe*, 61; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-Zeheb*, 2: 367; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, thk. Abdullah b. Abdul Musîn et- Türkî (Riyad: İslami Araştırmalar Merkezi Yardımıyla, 1998), 12: 616; Kevserî, Muhammed Zahîd, *Husnû Tekâdî*, 66.

²⁸ Vekî, *Ahbârû'l-Kudât*, 3: 256; Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe Ve Ashâbih*, 97; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 12: 616; İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-A'yân*, 6: 388; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-Zeheb*, 2: 370; Matlûb, Mahmut, *Ebû Yûsuf*, 83.

²⁹ Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 16: 382; İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-A'yân*, 6: 388.

geçmesiyle, Ebû Yûsuf'un ders verme imkânı bulamamıştır. Özel bir ders halkası oluşturup ders vermesiyle ilgili herhangi bir bilgiye rastlamadık.

Diğer taraftan geçim sıkıntısı dolayısıyla Abbasi halifesi Mehdi zamanında ailesiyle birlikte Bağdat'a yerleşmiş olduğu kaynaklarda yer almaktadır³⁰. Bazı kaynaklar ise onun Musa Hadî zamanında Kâdî Ebubekir b. Ebî Sebre'nin yerine kâdî olarak atandığı zikredilmektedir³¹. Abbasi veliahtı Hadî'nin Cûrcan'a vali olarak gitmesi üzerine yanına Ebû Yûsuf'u da almış, kâdîlik görevini de oğlu Yûsuf'a bırakmıştır. Cûrcan'da kaldığı süre içerisinde oğluya yargı meseleleri üzerine yazışmalar yapmıştır. Mehdi'nin ölümü ve Hadî'nin halife olarak Bağdat'a gelmesinden sonra buradaki kâdîlik görevine devam eden Ebu Yusuf, Hadî'nin ölümünden sonra yerine geçen Harun Reşid zamanında kâdîlik görevine devam etmiş, daha sonra da ölümüne kadar Kâdî'l-Kudatlık vazifesini sürdürmüştür.³²

1.5. Vefatı

Yaşadığı süre içerisinde çok zor şartlarda ilim öğrenmeye çalışan ve bu çalışmasının karşılığını üstün yetenekleri sayesinde yüksek mevkilere gelerek gören Ebû Yûsuf, kâdîlkudât görevini icra ederken Harun Reşid döneminde 69 yaşında iken Bağdat'ta vefat etmiştir. Resmi görev olarak toplam 16 yıl görev yapmıştır. Ebû Yûsuf'un vefatıyla ilgili değişik rivayetler vardır. En sahih olanı onun 182/798 yılında Rebi'ül-Evvel/ Mart veya Rebi'ül-Ahar/Nisan ayında Bağdat'ta vefat ettiği rivayetidir³³.

O vefat ettiğinde dönemin âlimleri onun vefat ettiği günü "*fıkhın öldüğü gün*" olarak nitelendirmişlerdir. Abbasi halifesi Harun Reşid onun devamlı hatırlanması ve yüceltilmesi gerektiğini belirtmiştir³⁴.

³⁰ Mahmut Matlub, bazı kaynaklara dayanarak Bağdat'a yerleştiği sırada ailesinin geçimini sağlamak için her nasılsa Abbasi devletinin vezirinin yanına ulaştığını aktarmaktadır. Vezirin kendisine günlük bazı fıkhi sorular sorması ve onun bu sorulara verdiği cevaplar neticesinde vezirin referansı ile halife Mehdi'nin huzuruna varmış ve verdiği cevabı kendisine de anlatmıştır. Bunun üzerine halife Mehdi ona maddi anlamda bazı hediyeler ve para vermiştir. Bkz. Matlûb, Mahmut, *Ebû Yûsuf*, 83.

³¹ Vekî, *Ahbârû'l-Kûdât*, 3: 254; Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe Ve Ashâbih*, 97.

³² Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe Ve Ashâbih*, 97; İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-A'yân*, 6: 379; Zehebî, *Menâkıbı el-İmam Ebî Hanîfe*, 61; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-Zeheb*, 2: 370; Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 16: 359; Zehebî, *Siyerü A'lâmi'n-Nübelâ*, 8: 535; Kevserî, Muhammed Zahîd, *Husnû Tekâdî*, 3.

³³ Ebû Yûsuf'un vefatıyla ilgili bkz. Vekî, *Ahbârû'l-Kûdât*, 3: 264; Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe Ve Ashâbih*, 107; Zehebî, *Menâkıbı el-İmam Ebî Hanîfe*, 74; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 12: 619; İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 255; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-Zeheb*, 2: 370; Kûreşî, Muhyeddin Ebî Muhammed Abdülkadîr b. Muhammed b. Nasrullah İbn Salim b. Ebî'l-Vefâ el-Kûreşî, el-Hanefî (ö. 775), *Cevahirü'l-Muziyye Fî Tabakti'l-Hanefiyye* (Riyad: Darü'l-İhyâü'l-Kütübü'l-Arabiyye, 1993), 3: 613.

³⁴ Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe Ve Ashâbih*, 107; Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 16: 383; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-Zeheb*, 2: 371; İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-A'yân*, 6: 379.

2. Eserleri

Ebû Yûsuf Hanefî mezhebinin usulü ve fıkhi meseleleri ilk yazan ve yayan olarak kabul edilir. O, hocası İmam Azam Ebû Hanîfe'nin fıkıh ilmiyle ilgili görüşlerinin yayılmasını sağlamıştır. Ebû Yûsuf çok eser telif etmekle beraber zamanımıza kadar hepsi ulaşmamıştır. Bunda ihmalkârlık ve zamanla bu eserlerin silinip ortadan kayıp olması rol oynamıştır. Buna göre eserlerini kayıp ve günümüze ulaşan olmak üzere iki başlıkta inceleyeceğiz.

2.1. Kayıp Eserleri

Ebû Yûsuf'un kayıp eserlerini kanyaklardan edindiğimiz bilgilere göre şöyle sıralayabiliriz.

1. Kitabû Fî Usûli Fıkıh: Hanefî mezhebi üzerine yazılan ilk fıkıh usulü eseridir. Eseri İbn Halîkân, Bağdadî, İbn İmâd ve İbn Kutlubuğa gibi âlimler eserlerinde zikretmiş ve Hanefî mezhebi üzerine ilk fıkıh usulü eseri yazanın Ebû Yûsuf olduğunu belirtmişlerdir.³⁵

2. Kitabû Edebî Kâdî: Bu eserini Kâtip Çelebi ile Ömer Rıza el-Kehâle eserlerinde zikretmişlerdir³⁶. Mahmut Matlub "Ebû Yûsuf" adlı eserinde Irak ilim mecmuunda 257 numaralı nüshada eserin Tunus'ta yazılı olduğunu ve Fuat Sezgin'in bu eseri Ebû Yûsuf'a nispet ettiğini ancak kendisinin bu kitabı inceledikten sonra bu eserin kaynakların işaret ettiği kitap olmadığını belirtmiştir. Matlub, kitabın içeriğinin sonraki âlimlerin görüşlerini taşıdığını ve bu alimlerin de Hassaf (ö. 261), Tahavî (ö. 321), Kerhî (ö. 340), Cessâs (ö. 370), Serahsî (ö. 492) gibi alimler olduğunu belirtmektedir.³⁷

3. Kitabü'l-Mebsût: Bu kitabı Kâtip Çelebi Keşfuz-Zunun adlı eserinde zikretmiştir. Kitap furu' fıkıh konularını içermektedir. Kitabın ismi aynı zamanda "Asl" dır. İmam Muhammed eş-Şeybanî bu kitabı telif etmiş ve ilk önce namaz meselelerini yazmakla başlamış sonra alış-veriş konuları daha sonra iman ve ikrah konularıyla devam etmiştir. Sonra bu konuları bir araya getirerek buna "Mebsût" demiştir. Kitabının bir yerinde "falanın kitabı mebsût" diye belirtmiştir. Bu "falan" dediği kişi Ebû Yûsuf'tur.

³⁵ Bağdadî, *Târîhu Bağdâd*, 16: 363; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-Zeheb*, 2: 371; İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-A'yân*, 6: 382; Ebû'l-Fidâ, *Tacû't-Terâcim*, 316.

³⁶ Kâtip, Çelebi, Mustafa b. Abdullah, *Keşfü'z-Zünûn* (Beyrut: Dâra İhyâü'l-Tûrasi'l-Ârabî, 1360), 1: 46; Kehâle, Ömer Rıza, *Mu'cemü'l-Müellifin*, 13: 240.

³⁷ Matlûb, Mahmut, *Ebû Yûsuf*, 100.

İhtimaldir ki; Ebû Yûsuf İmam Muhammed'i kâdî olarak atamadığı için İmam Muhammed ismini doğrudan zikretmemiştir³⁸.

4. Kitabü'l-Cevami': Yahya b. Halîd için telif ettiği kitap olup; kırk kitap-tan(konu) oluşmaktadır. Kitapta insanlar arasındaki ihtilaflar ve alınabilecek görüşler yer almaktadır. İbn Nedim bu kitabı Fihrist adlı eserinde zikretmiştir.³⁹

5. Kitabü'l-Reddi ala Malik b. Enes: Bu eseri İbn Nedim Fihrist adlı eserinde zikretmiştir⁴⁰.

6. Kitabü İhtilafi'l-Emsâr: Bu eseri İbn Nedim Fihrist adlı eserinde zikretmiştir⁴¹.

7. Kitabü'l-Emali: Bu kitabı Kâdî Velid b. Beşir rivayet etmiştir. Otuz altı kitap-tan (konu) oluşmaktadır. Kitapta namaz, oruç, zekât, menasik, feraîz, vesâye, buyu', vekâlet gibi konular yer almaktadır. Bu kitabı İbn Nedim, Kureşî ve Kâtip Çelebi eserlerinde zikretmişlerdir⁴².

8. Kitabü'n-Nevâdir: Kureşî bu eseri Cevahirü'l-Mûziyye adlı eserinde zikretmiştir⁴³.

9. Mehâric fi'l-Hiyel: Kevserî'den edindiğimiz bilgiye göre Alman müsteşrik Joseph schacht bu kitabı Muhammed b. Hasan ismiyle Ebû Yûsuf'a nispet etmektedir. Kitap, Mısır kütüphanesiyle İstanbul Şehit Ali Paşa kütüphanesinde koruma altında olup matbudur. Bu kitabın Muhammed Hasan es-Şeybanî'ye aidiyeti güçlü olmaktadır. Nitekim İbn Nedim bu kitabın adından söz etmemektedir⁴⁴.

10. Müsned: Kâtip Çelebi bu kitabın sadece ismini zikretmiş ancak onunla ilgili herhangi bir bilgi vermemiştir⁴⁵.

2.2. Günümüze Ulaşan Eserleri

Ebû Yûsuf'un günümüze ulaşan eserlerini şöyle sıralayabiliriz.

1. Kitabu'l-Harac: Ebû Yûsuf, bu eseri halife Harun Reşid'in devletin mali kaynaklarını belli bir düzene koyma isteği üzerine yazmıştır. Bu eser İslam fıkıh tarihinde

³⁸ Çelebi, Kâtip, Mustafa b. Abdullah, *Keşfü'z-Zünûn*, 1: 1581.

³⁹ İbnü'n-Nedîm, *el- Fihrist*, 257; Matlûb, Mahmut, *Ebû Yûsuf*, 101.

⁴⁰ İbnü'n-Nedîm, *el- Fihrist*, 257.

⁴¹ İbnü'n-Nedîm, *el- Fihrist*, 257.

⁴² İbnü'n-Nedîm, *el- Fihrist*, 257.

⁴³ Kûreşî, *Cevahirü'l-Muziyye*, 3: 616; Matlûb, Mahmut, *Ebû Yûsuf*, 102.

⁴⁴ İbnü'n-Nedîm, *el- Fihrist*, 257; Kevserî, Muhammed Zahîd, *Husnû Tekâdî*, 33.

⁴⁵ Çelebi, Kâtip, *Keşfü'z-Zünûn*, 1: 1680.

mali hukuk sahasında yazılan en önemli eserlerden olup günümüze ulaşmıştır. Eserde devletin ekonomik siyasetinin bir portresini çizmekle beraber aynı zamanda dini ve sosyal konularla ilgili bilgiler de yer almaktadır. Bu eser incelendiğinde Ebû Yûsuf'un sadece fıkhi yönünü değil aynı zamanda sosyoloji ve iktisat ilimlerinde de büyük bir âlim olduğu görülecektir. Zira kitabın içeriğine baktığımız zaman devlet adamlığının kendisine vermiş olduğu avantaj sayesinde sistemin ihtiyaç ve zaafalarını iyi tetkik ettiği görülmektedir. Bu açıdan onun devlet adamlığı vasfıyla yaptığı gözlemler pratik çözümler geliştirmesini sağlamıştır. Bu da ancak yaşadığı toplumu bilme ve iktisadi bir ilme sahip olma sayesinde olabilir.

Eserde hiçbir fakihin rivayetlerini zikretmemekle beraber hocası İmam-ı Âzam'a katılmadığı birçok görüş zikreder. Ancak Muhammed Ebû Zehra, muhalefet etmediği görüşlerin hocasına ait olduğu kanaatindedir.⁴⁶

Harun Reşid döneminde devletin sınırları genişlemiş ve gelirleri artmıştı. Bu amaçla gelirlerin kanunî nizama uygun bir şekilde düzenleme ve toplamak gereği duyuldu. Ebû Yûsuf kitabı yazma amacını giriş bölümünde halifeye yaptığı nasihatler bölümünde açıklayarak yazılan hükümlere uyulduğu takdirde hiç kimseye haksızlık yapılmayacağını ve vergi toplamada zorluk çekilmeyeceğini belirtir.⁴⁷

Kitapta halifeyi takvalı olmaya, insanların haklarını korumaya, halkın işlerini düzene sokmaya, adaleti tesis etmeye, teşvik ve vergi toplama memurlarının niteliklerini belirten pasajlar bulunmaktadır. Ayrıca bu kitapta vergi memurlarının denetlemesinden de söz edilmektedir.⁴⁸

Devletin gelirleri hakkında yazdığı bu eserdeki içtihatları klasik olarak belirtmek gerekirse kitap, sünnet ve sahabe kavline dayanmaktadır. Hadisleri rivayet ettikten sonra onların illetlerini çıkarıp; ashabın sözlerinden onların nasıl hükme vardıklarını anlatarak varılan hükmün bina edildiği esas kaideyi bulur. Genellikle vardığı hükümler kendi görüşleri olmakla birlikte yer yer Ebû Hanîfe'nin görüşlerine de yer verir ve halifeyi dilediğini seçmekte serbest bırakır.⁴⁹

Eserin muhtevası sadece devletin gelirleri değildir. Haracî ve öşri arazi hakkındaki görüşleri bu tür arazilerin hukuki statüsünün ne olduğu, siyaset ve idare gibi amme hukukunu ilgilendiren konularla ceza ve savaş hukuku gibi konular da eserde yer

⁴⁶ Ebû Zehrâ, Muhammed, *Ebû Hanîfe*, 223.

⁴⁷ Ebû Yûsuf, Kâdı Ebû Yûsuf Yakûb b. İbrahîm (ö. 182/798), *Kitabu'l-Harac* (Beyrut: Darü'l-Ma'rife, 1979), 3.

⁴⁸ Ebû Yûsuf, Kâdı Ebû Yûsuf Yakûb b. İbrahîm (ö. 182/798), *Kitabu'l-Harac*, 5-7,11.

⁴⁹ Mesela bkz. Ebû Yûsuf, Kâdı Ebû Yûsuf Yakûb b. İbrahîm (ö. 182/798), *Kitabu'l-Harac*, 11,12,111.

almaktadır. Eser aynı zamanda müellifin ufuk sahibi, alanına hakim, hukuki normları günün şartlarına göre yorumlayan ve bu normların özünde var olan kamu yararını gözetilen bir felsefeyle yazdığını bize sunmaktadır.⁵⁰

Eser 1906 yılında Kahire’de basılmış 1921 yılında ise Paris’te yayımlanmıştır. Eserin mahtut (el yazması nüshası) olanları gerek Arapça gerekse diğer yabancı dillerde çoktur. Carl Brockelman mahtut olanların bir kısmını zikretmektedir. Bunlar;

Berlin 5605-5606, Paris 2452-2453, 5876, el-Mektebeti’l-Hind 1511, Ayasofya 1145, Nuru Osmaniyeye 1516-1517, Süleymaniye 443, Peşaver 565, Tunus’ta Zeytuniyye üniversitesi kütüphanesi 432, 2904, Bağdat Evkâf Kütüphanesinde 634⁵¹ bulunmaktadır.

Eserin şerhini ise Şeyh Abülaziz b. Şeyh Muhammed Rahabî “Fıkhu’l-Mülk ve Miftahü’r-Ritaci’l-Murassad ala Hizaneti Kitabı’l-Harac” ismiyle iki cilt halinde yazmıştır. Ayrıca eserin Türkçe’ye tercümesi de yapılmış olup tespit edebildiklerimiz şunlardır.

1. Kitabü’l-Harac Tercümesi, Türkçe yazma bir eser olup Üniversite kütüphanesi 3217 numarayla bulunmakta olup tercüme edeni belli değildir.

2. Kitabü’l-Harac Tercümesi, Esat Efendi kütüphanesi 571,572 numarayla mevcut olup tercümesi Rodoslu zade Mehmet Efendi tarafından yapılmıştır.

3. Kitabü’l-Harac Tercümesi, üniversite kütüphanesi 4652 numarayla bulunup mütercimi Muhammed Ataullah’tır. Bu tercüme İsmail Karakaya tarafından sadeleştirilerek yapılmış ve baskıya çıkarılmıştır.

4. Ali Özek tarafından 1973 yılında Türkçe ’ye tercüme edilmiştir.

Eserin ayrıca İtalyanca, Fransızca ve İngilizce tercümeleri de mevcuttur.⁵²

Diğer taraftan yönetim alanında yazılan (ahkamü’s-Sultaniyye) kitaplarının çoğunda mali hukukla ilgili (Kitabü’l-Harac) müstakil bir başlık olarak işlenmiştir.⁵³ Bazı yazarlar ise “Harac” ismiyle eserler telif etmişlerdir.⁵⁴

⁵⁰ Mesela bkz. Ebû Yûsuf, Kâdı Ebû Yûsuf Yakûb b. İbrahim (ö. 182/798), *Kitabu’l-Harac*, 54,58,75,85; Kallek Cengiz, “Kitabü’l-Harac” (İstanbul: DİA, 2002), 26: 101-104.

⁵¹ Brockelman Carl, *Tarihü’l-Edebi’l Arabi*, trc. Abdülhalim Neccar (Kahire: Darü’l-Maarif, 1959), 3: 245.

⁵² Brockelman Carl, *Tarihü’l-Edebi’l Arabi*, 245; Matlûb, Mahmut, *Ebû Yûsuf*, 108; Uslu Rifat, “İmam Ebû Yûsuf’un Hayatı ve Kitabı’l-Harac’ı”, *İslam Hukuku Araştırma Dergisi*, 22 (2013): 426-427.

⁵³ Mesela bkz. Maverdi, *Ahkamü’s-Sultaniyye* adlı eserinde müstakil bir başlık olarak işlemiştir. (*Ahkamü’s-Sultaniyye*, 113)

⁵⁴ Mesela bkz. Yahya b. Adem *Kitabü’l-Harac*, (Beyrut, Darü’ş- Şark, 1987), aynı zamanda bu zat Ebû Yûsuf’un çağdaşdır.

2. Kitabu İhtilafi Ebî Hanîfe Ve İbn Leyla: Daha önce Ebû Yûsuf'un İbn Ebî Leyla'dan ders alıp sonra Ebû Hanîfe'nin ders halkasına katıldığını dolayısıyla her iki müçtehitin ders aldığı ve istifade ettiğini belirtmiştik.⁵⁵ Ebû Yûsuf bu eserinde her iki hocasının ihtilaf ettiği meseleleri bir araya getirmiştir. Eserde özellikle tarafsız olarak görüşlerini sunar delillere dayanıp iyice tetkik ettikten sonra ittifak ettiği görüşü belirtmektedir. Genellikle İmam Âzam Ebû Hanîfe'den yana görüş beyan etmektedir. Fakat bu kabul etme kesinlikle delile dayanmış olup taklitçi bir yöntemle olmamaktadır. Bir mesele hakkında görüş belirttiğinde “*Ebû Hanîfe şöyle dedi buna biz de katıldık*” der sonra İbn Ebî Leyla'nın görüşünü zikreder.⁵⁶

Kitabın ifadelerinden anlaşıldığı kadarıyla İmam Muhammed İmam Yûsuf'tan rivayet etmiş İmam Yûsuf ise bunu tasnif etmiştir. Serahsî, kitaba bazı eklemelerin İmam Muhammed tarafından eklendiğini belirterek bu rivayetleri başkalarından aldığı söylemiştir. Bu açıklamaları yaptıktan sonra ona göre kitabı Ebû Yûsuf tasnif etmiş İmam Muhammed yazmıştır.⁵⁷

Ancak Ebû Zehra bu görüşe karşı çıkarak İmam Muhammed'in başka kimselerden rivayet ekmediğini ancak bazı eklemelerin ta'lik niteliğinde olabileceğini belirtmiştir. Ona göre Ebû Yûsuf kitabı bölümlere ayırarak tasnif etmiş İmam Muhammed ise ondan rivayet etmiştir.⁵⁸

Eser, gasp, henüz olgunlaşmamış meyvenin satışı, vedia, hudut, miras, kaza, nikâh ve vasiyet gibi birçok fıkhî konuyu barındırmaktadır. Bu kitap gerçekten işlediği konular ve üslubu itibariyle ender bir kitaptır. Kitabın yayımlanmasına ilk önce Haydarabat'ta bir heyet tarafından karar verilmiş Ebû'l-Vefâ Afganî tarafından 1357 yılında tahkik ve ta'lik edilmiştir. Eserin yayınlamasına Rıdvan Muahmmmed Rıdvan'da yardım etmiştir. Ebû'l-Vefâ Afganî kitabın mukaddimesinde eserin çok nadir bir kitap olduğunu, bünyesinde birçok hadis barındırdığını dolayısıyla bu eseri yayına hazırlamaya karar verdiğini belirtir. Eserin sadece bir yazma nüshasının bulunduğunu bütün maddi olumsuzluklara rağmen bunu başardığını söylemektedir.⁵⁹

⁵⁵ Bkz. Bu çalışmanın 12. Sayfası.

⁵⁶ Ebû Yûsuf, Kâdı Ebû Yûsuf Yakûb b. İbrahîm (ö. 182/798), *Kitabu İhtilafi Ebî Hanîfe Ve İbn Leyla*, thk. Afganî, Ebû'l-Vefâ (Haydarabad: Matbaatü'l-Vefâ, 1357), 9.

⁵⁷ Serahsî, Şemsü'l-Eimme Ebû Bekr Muhammed b. Ahmed b. Ebî Sehl (ö. 483/1091), *Mebûsût* (Beyrut: Dâru'l-Maarife, t. y.), 30: 129.

⁵⁸ Ebû Zehrâ, Muhammed, *Ebû Hanîfe*, 226-227; Matlûb, Mahmut, *Ebû Yûsuf*, 110.

⁵⁹ Ebu'l-Vefâ el-Afganî, “Mukaddime”, Ebû Yûsuf, Kâdı Ebû Yûsuf Yakûb b. İbrahîm (ö. 182/798), *Kitabu İhtilafi Ebî Hanîfe Ve İbn Leyla*, 5-6.

Mahmut Matlub bu eserin İmam Şafii'nin el-Umm adlı eseriyle birlikte basıldığını belirtir⁶⁰.

3. Kitabu'r-Red Ala Siyeri'l-Evzâi: Bu eserde Ebû Yûsuf, Ebû Hanîfe'ye muhalefet eden Ebû Ömer Abdurrahman el-Evzâi'ye cevap vermekte ve onun görüşlerini reddetmektedir. Kitap, Müslümanların müşrik, darü'l-harpta yaşayan gayri Müslim ve İslam diyarında yaşayan müste'menlerle ilişkileri içerir. Savaş ve barış, ganimet gibi konuları da kapsayan kitap, ayrıca mürted ve devlete isyan eden ve bu konuda haddi aşanları da konu edinmektedir.⁶¹

İmam Ebû Hanîfe, İmam Muhammed'e imla yoluyla devletler hukuku (siyer) konusunda bir kitap yazdırmıştır. Es-Siyerü'l-Sağîr adıyla İmam Muhammed'e nispet edilen bu kitaptaki görüşler Evzâi tarafından yazılan Kitabu'l-Siyeri'l-Evzâi adlı eserde tenkit edilmiştir. İmam Ebû Yûsuf da bu eserdeki eleştirilere cevap vermiş ve onun görüşlerini reddetmiştir.⁶²

Eserde Ebû Yûsuf hocasının görüşlerini desteklemek için önce muhalif kanat olan Evzâi'nin görüşüne yer verir daha sonra bu görüşü çürütmek için deliller getirerek hocasının görüşlerini destekler.⁶³ Eserin en büyük özelliği Ebû Yûsuf'un kuru bir taraftarlık göstermekten ziyade muhalif kanadın görüşlerini iyice tahlil ve tetkik ettikten sonra görüşünü açıklamasıdır.

Bu eser aynı zamanda Irak fakihleriyle Medine fakihleri arasındaki ihtilafları barındırması bakımından da çok önemli bir eserdir.⁶⁴

Kitap, ganimetlerin taksim edilmesi, silah bulundurma, atlarda ortaklık ve onların paylaşımı, Müslümanların düşmanlarının savaş esnasında yanlarında çocuk buldurmaları gibi birçok fıkhi konuyu ihtiva etmektedir.

Bu kitap İmam Şafii'nin el-Umm adlı eseriyle birlikte "Kitabu'-Siyeri'l-Evzâi " ismiyle basılmıştır. Haydarabad'da bir heyet tarafından neşredilen bu eser Ebû'l-Vefâ el

⁶⁰ Matlub, Mahmut, *Ebû Yûsuf*, 111.

⁶¹ Ebu'l-Vefâ el-Afganî, "Mukaddime", Ebû Yûsuf, Kâdı Ebû Yûsuf Yakûb b. İbrahim (ö. 182/798), *er-Red Ala Siyeri'l-Evzâi*, thk. Afganî, Ebû'l-Vefâ (Haydarabad: yy, 1357), 135; Matlub, Mahmut, *Ebû Yûsuf*, 112.

⁶² Mesela bkz. Silah almayla ilgili bkz. Ebû Yûsuf, Kâdı Ebû Yûsuf Yakûb b. İbrahim (ö. 182/798), *er-Red Ala Siyeri'l-Evzâi*, 1-4.

⁶³ Mesela bkz. Silah almayla ilgili bkz. Ebû Yûsuf, Kâdı Ebû Yûsuf Yakûb b. İbrahim (ö. 182/798), *er-Red Ala Siyeri'l-Evzâi*, 1-4.

⁶⁴ Mesela bkz. Atlarda ortaklıkla ilgili Ebû Hanîfe'nin görüşü ile Evzâi'nin görüşü ve Ebû Yûsuf'un bu konudaki görüşü ve tutumu, Ebû Yûsuf, Kâdı Ebû Yûsuf Yakûb b. İbrahim (ö. 182/798), *er-Red Ala Siyeri'l-Evzâi*, 40-42.

Afgânî ve ona yardımcı olan Rıdvan Muhammed Rıdvan tarafından tahkik ve tashih edilip yayınlanmıştır. ⁶⁵

4. Kitabu'l-Âsar: Bu kitap Ebû Yûsuf'un oğlu Yûsuf, babasından o da hocası İmam Ebû Hanîfe'den rivayet ettiği hadis ve fıkhî görüşleri ihtiva etmektedir. Dolayısıyla bir bakıma bu eser Ebû Hanîfe'nin müsnedi mahiyetindedir. Bu rivayetlerin bir kısmı Hz. Peygamber'e kadar ulaştığı halde bazıları sahabeye ulaşır. Bir kısmı ise Ebû Hanîfe'nin tabiîn neslinden Mürsel olarak aldıkları hadislerden oluşmaktadır. ⁶⁶

Bu kitapta yer alan hadislere dayanarak Ebû Hanîfe'nin iddia edildiği gibi hadisle iştiğal etmediği ve sadece 17 hadisle amel ettiği gibi görüşlerin yersiz ve mesnetsiz olduğu ortaya çıkmaktadır. Aynı zamanda İmam Ebû Hanîfe'nin içtihat usulüyle ilgili fikirler verme açısından da bu kitap önemlidir. Zira kitapta delil olarak sunulan hadislere göre Ebû Hanîfe Mürsel hadisleri ve sahabe fetvalarını delil olarak kabul ettiği görülmektedir.

Ebû Yûsuf'un bu eseri abdest, gusül, iddet, avlanma ve buyu' gibi birçok konuyu ihtiva etmektedir. Eser aynı zamanda Irak fakihlerince seçilmiş bir kısım fetvaları barındırması bakımından önemli olup; bu fakihlerin aralarında meseleleri müzakere ettikten sonra hüküm bina ettikleri fıkıh mecmuasını önümüze sermektedir. ⁶⁷

Bu kitap Haydarabad'ta bulunan bir heyet tarafından basılmış daha sonra 1355 yılında Ebû'l-Vefâ el-Afgânî tarafından tahkik ve tashih edilip neşredilmiştir. Kitap altmış yedi bin hadisi otuz dokuz konu başlığı altında işlemekle beraber tam değildir. Ebû'l-Vefâ Afgânî tam olmayan kısmının kitabın sonlarında olduğunu belirtmektedir. Eksik olan kısmının sonlarında olduğu görüşünü ise İmam Muhammed'in Âsar'ına bakarak ondaki hadislerin çoğunun Ebû Yûsuf'un eserinde de mevcut olduğunu dolayısıyla bu eksikliğin sonlarda olmasının mümkün olduğunu belirtmiştir. ⁶⁸

Ebû Yûsuf'un mevcut ve kayıp olan eserleri bunlardır. Görülüyor ki; Ebû Yûsuf ilimden çok büyük haz duyan, Abbasiler döneminde yaşayan Müslümanların toplumsal hayatını idrak eden bir şahsiyet olarak karşımıza çıkmaktadır. Özellikle Harun Reşid döneminde fıkıh ilmine ve kâdılara büyük değer verilmiştir. Ebû Yûsuf bulunduğu kâdilkûdatlık makamı onun Kitabu'l-Harac isimindeki eserini yazmaya sevk etmiştir. Bu

⁶⁵ Ebû Yûsuf, *er-Red Ala Siyeri'l-Evzâi*, 1; Öğüt Salim, "Ebû Yûsuf", 10: 264.

⁶⁶ Ebû Yûsuf, Kâdı Ebû Yûsuf Yakûb b. İbrahim (ö. 182/798), *Kitabu'l-Âsar*, thk. Ebû'l-Vefâ el-Afgânî (Beirut: Darü'l-Kutübü'l-İlmiyye, 1355), "*Abdest Bahsi*", 1; Sahabeye kadar ulaşan rivayetler için 2; Tabiinden Mürsel olarak gelen rivayetler için 4.

⁶⁷ Ebû Zehrâ, Muhammed, *Ebû Hanîfe*, 235.

⁶⁸ Ebû Yûsuf, Kâdı Ebû Yûsuf Yakûb b. İbrahim (ö. 182/798), *Kitabu'l-Âsar*, 242. , Muhakkikin 1. Dipnotu.

da gösteriyor ki; Ebû Yûsuf bulunduğu makamdan ilmi yönden istifade etmiştir. Eserlerinin çoğu elimize ulaşmış olsaydı onu bütün yönleriyle tanımış olacaktık. Ancak yine de elimizdeki mevcut eserlerinden yola çıkarak onun fakih ve müftülük yönlerini tespit etmeye çalışmış olacağız. Bu sebeple hayatı ve eserleri hakkında zikrettiğimiz bu kesitler bize bu konuda yol gösterecektir.

3. Ebû Yûsuf'un Fıkhı

Ebû Yûsuf'un öne çıkan temel özelliği fıkıhçılığıdır. O yaşadığı dönemde, İmam-ı A'zam Ebu Hanife'nin en önde gelen talebesi olduğu gibi, aynı zamanda fıkıh alanında sözüne itibar edilen büyük bir fakihti. Hocasının vefatının ardından devletin baş kâdîlığı görevini üstelenen Ebu Yusuf, talebe yetiştirmekten de geri durmamıştır. Ebû Yûsuf'un fıkhını 1. kâdîlık görevini ifa ederken vermiş olduğu kararlardan, 2. bir müçtehit olarak fıkhi meselelerle ilgili kendisine sorulan sorulara vermiş olduğu cevaplardan ve 3. yazmış olduğu eserlerinden tespit etmek mümkündür. Bu sebeple bu bölümde müfti ve kâdî olarak Ebû Yûsuf'u inceleyeceğiz. Bunun ardından eserlerinde vermiş olduğu çeşitli fetva ve görüşlerinden hareketle fıkıhçılığını ortaya koyacağız.

3.1. Kâdî Olarak Ebû Yusuf

Arapça'da kazâ kökünden ism-i fail olan kâdî kelimesi, fıkıh terimi olarak insanlar arasında meydana gelen çekişme ve davaları şer'i hükümlere göre çözümlmek için yetkili makamca tayin edilen kişiyi ifade eder. Kâdîların tayin, terfi ve azilleriyle yetkili kimseye "Kâdîkudat" veya "Kâdî'l-cemaa" denilir⁶⁹.

Abbasiler ilk dönemlerinde yöneticiler, kâdîların tayininde bizzat ilgilenmişler ve onları atamışlardır. Ancak zamanla devletin sınırlarının genişlemesi ve şehirlerin nüfusunun kalabalıklaşması üzerine, bir beldeye birden fazla kâdî tayin edilmeye başlanmıştır. Ebû Yûsuf, Abbasi devletinde uzun süre kâdîlık görevini yürütmüştür. Vefatına kadar bu görevde kalmıştır. Harun Reşid döneminde bu görevde en yüksek makam olan Kâdîkudât makamına getirilmiş ve bu unvanla ilk anılan kişi olmuştur. Bundan sonra kâdîların tayin işlerinden de sorumlu olan Ebû Yûsuf, Hanefî mezhebine mensup olan kâdîları tayin ederek bu mezhebin geniş bir coğrafyaya yayılmasını sağlamıştır. Onun zamanında ondan habersiz hiçbir kâdî tayini yapılmamıştır⁷⁰.

⁶⁹ İbn Manzûr, Ebû'l-Fazl Muhammed b. Mûkerrem b. Ali el-Ensârî (ö. 711/1311, *Lisânü'l-Arab* (Beyrut: Dâru Sâdır, t. y.), 186; Zeydan, Abdülkerim, *Nizâmü'l-Kazâ Fî Şer'eti'l-İslamiyeti*, (Amman: Mektebetü'l-Besar, 1989), 11; Fahrettin Attar, "Kâdî," (İstanbul: DİA, 2001), 24: 66.

⁷⁰ Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe Ve Ashâbih*, 97; Bağdâdî, *Târihu Bağdâd*, 16: 359; İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-A'yân*, 6: 379; Zehebî, *Siyerü A'lâmi'n-Nübelâ*, 8: 535; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-Zeheb*, 2: 367; Zehebî, *Menâkıbü el-İmam*

Kâdîlik görevi Ebû Yûsuf'un insanların genel işlerinden haberdar olması ve onun fıkhi görüşlerinin olgunlaşmasına etki etmiştir. Ebu Yusuf'un bu deneyimi sayesinde Hanefî fıkhı üzerinde büyük bir tecrübi birikim oluşmuştur. Ebu Yusuf ile elde edilen bu birikim sonraki dönem Hanefîler üzerinde de etkili olmuştur. Ebu Yusuf'un kâdîlik görevi yapması, ders halkalarında terorisî yapılan fıkhnın pratik alana aktarılmasına vesile olmuştur. Nitekim Hanefî mezhebinde kaza ve şehadet gibi konularda imamlar ihtilaf etmişlerse, Ebû Yûsuf'un görüşüne itibar edilmektedir. Bu konularda onun görüşlerine itibar edilmesinin sebebi onun uzun müddet kâdîlik görevinde bulunması sebebiyledir⁷¹.

Ebu Yusuf kâdîliği esnasında herkese eşit davranmaya ve hukukun üstünlüğünü korumaya çalışmıştır. Ebû Yûsuf, devlet erkânıyla içli dışlı olduğu için onların rızalarına uygun bir şekilde değil; bilakis Allah'ın rızasını kazanmak ve hukukun üstünlüğünü sağlamak için hüküm vermeye çaba göstermiştir⁷². Ebû Yûsuf, kâdîliği esnasında halife ve devlet adamlarına nasihatler vererek adaletten ayrılmamalarını ve halka iyi davranmalarını tavsiye etmiştir⁷³.

3.2. Fakihiği (Müftü Olarak Ebû Yusuf)

Hanefî mezhebi hiyerarşisinde Ebû Hanîfeyle birlikte “şeyhan” olarak isimlendirilen Ebû Yûsuf, mezhebin usulünün ortaya konulup uygulanmasında çok büyük bir konuma sahiptir. Ebû Yûsuf'un yazmış olduğu eserlerin, Hanefî mezhebinin yayılıp gelişmesinde, yöntem ve fûrunun hayata geçmesinde birinci derecede etkili olduğu; Ebu Hanife'nin ve mezhebinin duyulmasına katkı yaptığı gibi ismi unutulacak olan İbni Ebi Leyla gibi hocalarının da görüşlerinin sonraki nesillere aktarılmasında önemli rolü olduğu görülmektedir⁷⁴. Onun mezhep içi müçtehit mi? Yoksa müstakil bir müçtehit mi? olduğu hususunda tartışmalar olsa bile müçtehit olup olmadığıyla ilgili herhangi bir tartışma bulunmamaktadır.

Ebu Yûsuf'un, ilmi hayatın ilk evrelerinde Ebû Hanîfe'nin görüşleriyle amel ettiği, usul ve yöntemini benimsediği görülmektedir⁷⁵. Ancak daha sonra ittifak ettiği ve

Ebî Hanîfe, 61; İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 255; Hudârî Bek, Muhammed el-Hudârî Bek, *Tarihu'l-Umemü'l-İslamiyye (ed-Devletü'l-Abbasi)*, 159; Hallaf Abdülvahhab, *İlk Dönem İslam Hukuku (Yasama, Yargı ve Yürütme)*, 64; Fahrettin Attar, “Kâdî,” 24: 68.

⁷¹ Ebû Zehrâ, Muhammed, *Ebû Hanîfe*, 221; Matlub Mahmut, *Ebû Yûsuf*, 92.

⁷² İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-A'yân*, 6: 387; Matlûb, Mahmut, *Ebû Yûsuf*, 89.

⁷³ Mesela bkz. Ebû Yûsuf, Kâdî Ebû Yûsuf Yakûb b. İbrahim (ö. 182/798), *Kitabu'l-Harac*, 3-4.

⁷⁴ Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 16: 363; İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-A'yân*, 6: 382; Hamidullah Muhammed, *İslam Hukuku Etüdleri*, 187; Duman Ali, *İslam Hukuk Usulü Dersleri*, 22.

⁷⁵ Semerkandî, Ebî Leys Nasr b. Muhammed b. İbrahim es-Semerkandî (ö. 375), *'Uyunu'l-mesâil* (Beyrut: Darü'l-Kutubü'l-İlmiyye, 1998), 143; Kûreşî, *Cevahirü'l-Muziyye*, 3: 613; Ebû'l-Fidâ, *Tacû't-Terâcim*, 317.

benimsediği birçok görüş ve meselede hocasına muhalefet ettiği görülmektedir.

Ebu Yusuf'un, fıkıh düşüncesinin temel özelliği olarak, Ebu Hanife'ye kıyasla hadise daha fazla bağlanması gösterilmektedir⁷⁶. Ebû Yûsuf hadisleri sadece ezberlemekle kalmamış, onların te'vil ve tefsir edilmesinde de etkin rol oynamıştır. Dolayısıyla kendisinin muhaddislerden çokça hadis alması ve hocasının zamanında tevsik edilmeyen hadislerin kendi zamanında tevsik edilmesi, onun kimi zaman hocasından farklı görüş belirtmesinin sebeplerinden biri olabilir. Bu konuda bir diğer sebep de Medine'de Malik b. Enes ile görüşmesi ve ondan hadis alması zikredilebilir. Bu buluşmada Ebû Yûsuf ile Malik b. Enes bazı fıkhi münazaralar yapmış ve daha önce Ebû Hanîfe ile ittifak ettiği görüşlerden rücu' etmiştir. Bu görüşme aynı zamanda Irak fıkıh medresesiyle Hicaz fıkıh medresesini yakınlaştırma imkânı da doğurmuştur⁷⁷.

Ebû Yûsuf, hadis ilminde otoriter olan kimi alimler tarafından hadisleri nakletmede güvenilir ve hadis ve ricallerini kabul etmede orta yolu benimseyen (insaf sahibi) biri olarak görülür. Re'y ehli olarak isimlendirilen Irak fıkıh ekolüne mensup âlimlerden sadece ondan hadis alınması onun bu ilimde ne kadar ileri olduğunun bir göstermektedir⁷⁸. Ebû Yûsuf'un hadis âlimlerince tutulmasının sebebi onun hadis ilmine ve hadis âlimlerine meyil etmesi gösterilebilir. Bize göre hadis ehlinin onu sevmesi ve yüceltmelerinin sebebi, taassuptan ziyade onun hadislerin te'vilini ve tefsirini bilmesi ve çıkaracak hükümlerin delilleri ve açıklamalarını bilmesinden kaynaklanmaktadır. Ancak Ebû Yûsuf'un hadisle çok iştiğal etmesine rağmen yine de kimi hadisçiler, ondan hadis alınması noktasında bazı çekincelere sahip olmuşlardır. Taberî'den nakledildiğine göre bunun sebebi re'y ehline daha çok yakın olması ve kâdîlik yapmasıdır⁷⁹. Bize göre Re'y ehline yakın olması ondan hadis aktarımında çekince olarak tek bir sebep olarak ileri sürülemez. Nitekim nassın olmadığı yerde birçok müçtehit re'yle içtihat etmiş ve sorunu çözümsüz bırakmamışlardır. Onun kâdîlik makamında bulunması da onun değerini düşürmez. Zira kendisi idarecilere yakınlaşmak için değil hukukun gerektirdiği hükmü vermiştir.

Ebu Yusuf'un kâdîlik görevini üstlenmesi de Ebu Hanife ile farklı görüşler benimsemesinde etken olan durumlardan biri olarak zikredilebilir. Bu görev onun hüküm-

⁷⁶ Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe Ve Ashâbih*, 102; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-Zeheb*, 2: 368; İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-A'yân*, 6: 382; Joseph Schacht, *İslam Hukukuna Giriş*, trc. Mehmet Dağ - Abdülkadir Şener, Gözden Geçirilmiş Baskı (Ankara: Otto Yayınları, 2018), 66.

⁷⁷ Vekî, *Ahbârü'l-Kûdât*, 3: 259.

⁷⁸ Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 16: 380; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-Zeheb*, 2: 369.

⁷⁹ İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-A'yân*, 6: 379.

leri tatbik etmede büyük bir deneyim kazanmasını ve böylece kendi mezhebinin gelişmesi ve fıkhî melekесinin çok güçlü olmasını sağlamıştır. Zira hocasının kendi fıkhî görüşlerini tatbik edeceği imkânı bulunmuyordu. Hocası Ebû Hanîfe'nin meselelere bakış açısı daha çok zihinsel bir faaliyet olarak kalmıştır. Kaynakların bazılarında Harun Resîd bir gün kendisine bazı insanlar yapmacık davrandığı halde onların şehadetlerini neden kabul ediyorsun diye sormuş? O da içi ve dışı temiz olup şahitlik etmeye müsait olanları ne biz onları tanıyoruz ne de onlar bizi tanıyor. İçi dışı bir olmayıp şahitlik etmeye müsait olmayanları ise ne bize geliyorlar ne de biz kabul ediyoruz. Geriye yapmacık davranan tabaka kalıyor ki; onları tanıyoruz⁸⁰. Bu olay onun kâdîlik makamında çok tecrübeli olduğunu, yaşadığı toplumu çok iyi tanıdığı ve davalara hâkim olduğunu dolayısıyla fıkhî melekесinin çok mükemmel olduğunu göstergesidir⁸¹.

Kaynakların çoğunda âlimlerin onun hakkında çok övücü nakiller bulunmakla birlikte özellikle onun hadis ve fıkıh alanlarında çok ileri düzeyde olduğu anlatılır. İbn İmâd'ın naklettiğine göre Ebû Yûsuf, yaşadığı asrın en fakih kimsesi olup kimse onu geçmemiştir⁸². Diğer taraftan çoğu âlim onu ilmi yönünü övmüşlerdir⁸³. Ebû Yûsuf yüksek derecede bir fıkıh bilgisine sahiptir. Onun fıkıhçılığının ileri düzeyde olması dönemin siyasi idaresi tarafından Kâdî'l-Kudatlık gibi yüksek bir makama getirilmesine çok büyük etkiye bulunmuş olabilir.

4. Ebû Yûsuf'un İctihadda Yöntemi

4.1. Ebû Yûsuf'un Ehl-i Re'yden Olması

Ebû Yûsuf'un kaleme aldığı bir usul kitabının varlığını iddia edenler⁸⁴ olsa bile, böyle bir kitap günümüze ulaşmamıştır. Bu sebeple onun icthattaki yöntemini kendi usul kitabından gösterebilme imkânına sahip değiliz. Ancak onun içtihat metodunu fıkhî meselelere vermiş olduğu fetvalardan çıkarmak mümkündür.

Ebû Yûsuf, re'y ehli âlimler içerisinde en fazla hadisle iştiğal edenlerden birisidir. Nitekim o, çağdaşı Hanefî âlimlerin daha önce amel etmemeyi tercih ettikleri bazı hadislerle amel etmiştir. Onun bu şekilde hadislere yönelik tutumu sebebiyle hadis ehline meylettığı düşünülebilir. Ancak her şeye rağmen re'y ehlinin usûl yöntemini takip ede-

⁸⁰ İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-A'yân*, 6: 387.

⁸¹ Serahsî, *Mebûât*, 18: 6.

⁸² İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-Zeheb*, 2: 381.

⁸³ Matlûb, Mahmut, *Ebû Yûsuf*, 127.

⁸⁴ Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 16: 363; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-Zeheb*, 2: 371; İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-A'yân*, 6: 382; İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 255; İzmirli İsmail Hakkı, *İlm-i Hilâf*, 36.

rek, bilhassa kıyas ve istihsana göre hüküm vermede oldukça rahat davranması, onun ehl-i re'yyden olduğunu söylememize engel teşkil etmez⁸⁵. Nitekim hadisle fazla iştiğal etmesine rağmen bizzat ehl-i hadis tarafından ehl-i re'yyden kabul edilmiştir⁸⁶.

Zehebî'nin naklettiğine göre kendisi hasta yatağında Yüce Allah'a "Allah'ım sen biliyorsun ki; bütün mesele ve olayların hükmünü kitabında aradım, onda bulmadığım takdirde Resulünün sünnetinde aradım, ondan da bulamazsam sahabe kavillerine baktım" diye münacatta bulunmuştur⁸⁷. Yine vefatına yakın bir zamanda "hüküm verirken kitap ve sünnete uygun olarak içtihat ettim. Çözümü müşkil olan meselelerde Ebû Hanîfe'nin görüşünü esas aldım"⁸⁸ ifadesi onun içtihat usulü hakkında bilgi vermektedir. Ancak fıkhi görüşlerine baktığımızda kitap, sünnet, icma, kıyas, istihsan, sahabe kavli, şer'u men kablene ve örf gibi bütün delillerden hüküm çıkardığını söylemek mümkündür.

Serahsî, Ebubekir er-Razî el-Cessas'ın, Ebû'l-Hasan Kerhî'den naklen verdiği bilgiye göre Ebû Yûsuf'un bazı meselelerin hükmünü verirken "bu meselede kıyas şöyledir ancak ben esere tabi olarak kıyası terk ettim"⁸⁹ dediğini aktarır. Serahsî buradaki eser kavramından maksadın sahabe kavillerinden biri olduğunu ve Ebu Yusuf'un sahabe kavillerini kıyasa tercih ettiğine delil olduğunu söylemektedir⁹⁰. Ebu Yusuf, idari ve siyasi işlerle içli dışlı olduğu ve kâdîlik makamında bulunduğu için kimi istihsana da başvurmuştur. Ebû Yûsuf'un istihsan yöntemiyle verdiği fetvalardan "zamanın değişmesiyle hükmün değişmesi"⁹¹, "zaruretin kolaylığı celb etmesi"⁹², "zaruretlerin mahzurları mubah kılınması kendi miktarınca takdir olunması"⁹³, "Nadir olan değil yaygın olana göre hüküm verilmesi"⁹⁴, "hakkı kötüye kullanmanın önlenmesi"⁹⁵ gibi pek çok külli kaide istinbat edilmiştir.

⁸⁵ Öğüt Salim, "Ebû Yûsuf Ve Hanefiliği", *İslam Hukuku Araştırma Dergisi* 15/1-2 (1997): 296.

⁸⁶ Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 16: 372; İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-A'yân*, 6: 379; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-Zeheb*, 2: 369; İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 256.

⁸⁷ Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 16: 373; İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-A'yân*, 6: 387; Zehebî, *Menâkıbı el-İmam Ebî Hanîfe*, 73.

⁸⁸ Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 16: 373; İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-A'yân*, 6: 388.

⁸⁹ Serahsî, Şemsü'l-Eimme Ebû Bekr Muhammed b. Ahmet b. Ebî Sehl (ö. 483/1091), *Usûlü's-Serahsî*, thk. Ebu'l-Vefâ el-Efğânî (Beyrut: Dâru'l-Kutbi'l-İlmiyye, 1993), 2: 105.

⁹⁰ Serahsî, *Usûl*, 2: 105.

⁹¹ Ebû Yûsuf, *Kitabu'l-Harac*, 84.

⁹² Serahsî, *Mebûsût*, 2: 34; 2:120; 23: 2.

⁹³ Serahsî, *Mebûsût*, 2: 120.

⁹⁴ Serahsî, *Mebûsût*, 3: 52.

⁹⁵ Serahsî, *Mebûsût*, 15: 16.

Ebu Yusuf'un kimi zaman nassın zahirine değil, örf ve onun taşıdığı anlam ve gayeye göre hüküm verdiği görülür. Nitekim Hz Peygamber zamanında faiz yasağına binaen alım-satımda ölçekle alınan buğday ve arpa hakkında bunların tartıyla alınmasını caiz görmüş ve Hz Peygamber'in zamanındaki yaygın alım ve satım işleminin örfe göre olduğunu belirtmiştir. Ona göre kendisinin yaşadığı asırda bu durum değişmiştir. Dolayısıyla tartıyla olanların ölçekle olanların ölçekle alınması gerektiğini ifade etmiştir. Ona göre insanların yaygın muameleleri hüküm vermek için delildir. Buna göre hükmün illeti değişirse hüküm de değişir kaidelerini göz önüne almıştır⁹⁶. Ebu Yusuf, nassların mukaddes olduğuna inanan ve onlara son derece saygılıdır. Ancak kendisi nassların taşıdığı hükmü, insanların yaygın adetlerine bağlayarak bizzat nassın işlevine canlılık kazandırmıştır. Buradaki hükmün illeti örf olup örfün değişmesiyle hüküm de değişmiştir.

Ebu Yusuf, kimi meselelerde çözüme ulaşmak için meharic ve hiyel konularına da başvurmuştur⁹⁷. Ayrıca toplumun âdet ve ihtiyaçların değişmesine bağlı olarak içtihatlarını değiştirmekten kaçınmayan Ebu Yusuf, örfün değişmesiyle, örfe istinaden varid olan nassın hükmünün değişeceği kanatini serd etmekten kaçınmamıştır⁹⁸. Mesela Hz. Peygamber döneminde, eşya-yı sitte olarak bilinen hadiste geçen buğday, arpa, hurma ve tuz ölçüyle, altın ve gümüş tartıyla değiştirilmekteydi. Ebû Yûsuf hadisin lafzi yorumuyla yetinmeyerek illeti örf olan nassın hükmünün sonradan değişen örfele değişebileceğini kabul etmiş ve teamül haline gelmesi taktirde altının ölçü buğdayın tartıyla değişebileceğini söylemiştir⁹⁹.

Ebu Yusuf, zaruret ve umumi belvâ sebebiyle kolaylaştırıcı hükümler vermekten de kaçınmamıştır. Borçlanılan paranın değer kaybetmesi halinde bu paranın aynı miktarının (misil) değil, değerinin ödenmesi gerektiğine fetva vermesi de örnek olarak verilebilir¹⁰⁰.

Bütün bu örnek ve kaidelerden anlaşılacağı üzere Ebû Yûsuf, kitap ve sünnete bağlılığının yanı sıra, şer'in hikmetini iyi kavramış bir müçtehitir.

⁹⁶ İbn-i Hümâm, Muhammed b. Abdülvâhid b. Abdülhamîd b. Mes'ûd es-Sivâsî el-İskenderî el-Kâhirî el-Hanefî (861/1457), *Şerhü'l-Fethü'l-Kâdir Ala Hidaye Şerhü'l-Muhtedi*, thk. Abdürrezzak Galib el-Mehdi (Beyrut: Darü'l-Kutubü'l-İlmiyye, 2003), 5: 283.

⁹⁷ Saffet Köse, Saffet, "Hiyel" (İstanbul: DİA, 1998), 18: 171.

⁹⁸ İzmirli İsmail Hakkı, *İlm-i Hilâf*, 126.

⁹⁹ İbn-i Hümâm, Muhammed b. Abdülvâhid b. Abdülhamîd b. Mes'ûd es-Sivâsî el-İskenderî el-Kâhirî el-Hanefî (861/1457), *Şerhü'l-Fethü'l-Kadir Ala Hidaye Şerhü'l-Muhtedi*, 283.

¹⁰⁰ Öğüt Salim, "Ebû Yûsuf Ve Hanefiliği", 296.

4.2. İctihattaki Mertebesi

Ebu Yusuf, Ebû Hanîfe'nin ders halkasında takip edilen metot ve özel yetenekleri sayesinde hiçbir zaman mukallit olmamış, tercih ettiği görüşlerini açıkça dile getirmekten geri durmamış, hatta zaman zaman hocasına bile muhalefet etmekten kaçınmamıştır. Ebu Yusuf'un hayatının sonraki dönemlerinde, hocasıyla görüş ayrılıklarının önemli oranda bir artmış olduğu görülmektedir. Ancak hocasından farklı görüşlere sahip olsa da asla ona olan saygı ve sevgisinde eksilme olmamış, buna mukabil hocasına karşı duyduğu bu saygı ve bağlılık onun meseleleri kendi görüş ve insiyatifine göre değerlendirmesine de engel teşkil etmemiştir. Ebû Yûsuf'un, Ebû Hanîfe'den farklı görüşleri ileri sürdüğü içtihatların genellikle kâdîlık yaptığı esnada elde etmiş olduğu tecrübelerle dayandığı söylenebilir.

Ebû Yûsuf'un, İmam Muhammed b. Hasan eş-Şeybani ile birlikte veya tek başına Ebû Hanîfe'nin görüşlerine katılmadığı yüzlerce meseleden söz edilir. Diğer fıkıh mezheplerindeki görüş ayrılıkları daha sonra geliştirilmişken Hanefî mezhebindeki görüş ayrılıkları ise henüz mezhebin teşekkülü döneminde Ebû Hanîfe ve talebeleri Ebû Yûsuf, İmam Muhammed ve Züfer tarafından oluşturulmuştur. Bu mezhepteki doktrinel görüş zenginliğinin oluşmasında Ebû Yûsuf'un çok önemli bir payı vardır¹⁰¹.

Ebû Yûsuf'un fıkıh ilmindeki değeri ve yüksek konumu herkes tarafından kabul edilmekle birlikte sonraki dönemde fukahâ sınıflandırılırken onu mezhepte müçtehit sınıfına dahil ettirildiği görülmektedir. Ebû Yûsuf, eş-Şeybanî ve Züfer b. Huzeyl başta olmak üzere Ebû Hanîfe'nin ileri gelen talebelerinin müstakil müçtehit mi, yoksa mezhepte müçtehit mi oldukları hususu alimler arasında ihtilaf konusu olmuştur.

4.2.1. Mezhepte Müçtehid Gören Alimler

Ebû Yûsuf'un mezhepte müçtehit olduğunu söyleyenlerden İbn Kemal Paşa fakihleri yedi tabakaya ayırmaktadır. Ona göre birinci tabakadakiler usul kaidelerini tesis edip kitap, sünnet, icma ve kıyastan fûru' meselelerle ilgili istanbatta bulunanlardır. Bu gruptakiler usul ve fûru meselelerde taklit etmeyenler olup; dört mezhep imamı gibi kimseler bu gruba girmektedir. İkinci tabakadaki fakihleri ise mezhepte müçtehit sınıfına dahil ederek Ebû Yûsuf, Muhammed eş-Şeybanî ve İmam Ebû Hanîfe'nin diğer talebelerini bu tabakada görmektedir. Ona göre bu tabakadakiler yukarıda zikredilen dört delilden hüküm çıkarmaya muktedir olmakla beraber bunu ancak Ebû Hanîfe'nin takdir ettiği usul kaideleri üzerinde yapabilirler. Bu tabakadakiler fûru meselelerde hocaları

¹⁰¹ Hamidullah Muhammed, *İslam Hukuku Etüdleri*, 187; Öğüt Salim, "Ebû Yûsuf", 10: 263; Bardaoğlu Ali, "Hanefî Mezhebi", 16: 9.

Ebû Hanîfe'ye muhalefet ettiği halde usul yöntemi olarak onun belirlemiş olduğu yöntemi kullanırlar¹⁰². Bu konuda İbn Abidin de ona katılarak şu açıklamayı yapmıştır. “Burada ortaya çıkan sonuç şudur ki; İmam Azam'ın ashabının kendisine muhalefet etmesi onları mezhepten çıkarmaz. Zira onların ona muhalefet etmesi örf, zaruret ve zamanın değişmesi sebebiyle olmuştur. Bu durum onları mezhepten çıkarmadığı gibi tercih ettikleri delillerden dolayı İmam Azam'ın iznini almışlardır. Zira zamanın değişmesi ve zarureten dolayı verilen hükümler konusunda İmam Azam da karşılaşırdı aynı hükmü zaruret ve zamanın değişmesine binaen vermiş olacaktı.”¹⁰³

İbn Kayyim el-Cevziyye, Kemal paşa ve İbn Abidin'e katılarak Ebû Hanîfe'nin meşhur talebeler Ebû Yûsuf, Muhammed b. Hasan eş-Şeyabânî ve Züfer bi Hûzeyl'in mezhepte müçtehit oldukları kanaatindedir¹⁰⁴.

Abdülganî Nablusî Ebû Yûsuf'un Cuma günü hamamda yıkandıktan sonra halka Cuma namazını kıldırıp hamamın kuyusunda ölü bir farenin bulunduğunu haber alması üzerine biz de “Medineli kardeşlerimizin içtihadına göre amel ederiz” sözüne isitnaden onun mukayyed bir müçtehit olduğunu belirtmiştir. Ona göre mezhepte mukayyet olan tabi olduğu imamdan başka birini taklit edebilir. Ebû Yûsuf, bu hususta Medinelilerin delilini daha kuvvetli bulmuştur. Müstakil mezhep imamı ise başka bir mezhep imamını taklit edemez görüşündedir. Buna göre Ebû Yûsuf mezhepte müçtehit sıfatına sahiptir.¹⁰⁵

Muasır İslam hukukçularından Abdülkerim Zeydân Ebû Yûsuf'u mezhep içinde içtihat yetkisine sahip bir alim olarak görmektedir. Ona göre Ebû Hanîfe'nin öğrencileri taklitçi olmamakla birlikte içtihat ve istinbatta onun yolunu tutmuşlar, henüz onun sağlığında onun huzurunda konuları tartışmışlar ve bazen de ona muhalefet etmişlerdir. Ebû Hanîfe ve öğrencilerinin görüşlerinin hepsi mezhebin ilk kurucusu olması hasebiyle Ebû Hanîfe ve mezhebine nispet edilmiştir¹⁰⁶.

Mahmut Matlub'un ifadesine göre Hâfizüddin Muhammed b. Muhammed b. Abdüsettar el-İmâdî de Ebû Hanîfe'nin öğrencilerinin mutlak müçtehid olmadıkları görüşündedir. Ona göre onların hocalarına bazı meselelerde muhalefet etmesi şeklen

¹⁰² İbn Kemal Paşa, *Tabakatü'l-Müçtehidin*, thk. Ebî Abdurrahman b. Akîl (Matbaatü'l-Cabalâvî, 1976), 13.

¹⁰³ İbn Abidin, Seyyid Muhammed Emin Efendi, *Mecmuatü Resâil*, t. y. , 1: 25.

¹⁰⁴ İbn Kayyim, Ebu Abdullah, Muhammed b. Ebî Bekir b. Eyyüb İbn Kayyim el-Cevziyye, *İlamü Muavikîn*, thk. Meşhur b. Hasan Alî Selman Ebû Ubeyde (Riyad: Darü'l-İbn Cevziyye, 2008), 1: 25.

¹⁰⁵ Abdülganî Nablusî, *Hülasatü't-Tahkîk*, (Mezheplerin Doğuşu Ve İctihat Tartışması), trc. Şükrü Özen, 3. Bs (İstanbul: Pınar, 2003), 171.

¹⁰⁶ Zeydan Abdülkerim, *İslam Hukukuna Giriş (Madhâl)*, 216.

olup gerçekte hocalarıyla görüşbirliği içindedirler. Zira Ebû Hanîfe onların içtihat yapma kudretinde olduklarını bildiği için onları kendi görüşleriyle amel etmeleri hususunda serbest bırakmış ve kendilerine delil izhar olunca kendisinin görüşünü terk etmelerini emretmiştir. Buna göre Ebû Hanîfe onları delil bulmaya teşvik etmiş ve taklitten nehy etmiştir¹⁰⁷.

4.2.2. Mutlak Müçtehid Gören Alimler

Ebû Hanîfe'nin öğrencilerinin mutlak müçtehid olduklarını belirten âlimlerden Serahsî'ye göre fıkıhın tamamlanması ancak üç şeyle mümkün olmaktadır. Bunlar, hükümleri tam anlamıyla bilmek, nassların manalarına vakıf olmak ve usul ilmini furû ile beraber kendisinde zapt etmek ve bunlarla amel etmektir. Serahsî, şer'i hükümleri ezberleyip onların bilgisine tam olarak vakıf olmayan kimseleri bu hükümleri aktaran(rûvat) olarak görmektedir. Hükümlerin bilgisine tam vakıf olup amel etmeyen kimseleri ise fakih olarak gören Serahsî, ancak onları mutlak fakih olarak görmemektedir. Hükümlerin bilgisini tam manasıyla bilip onlarla amel edeni ise mutlak müçtehit olarak görmektedir. Ona göre bu sıfatları taşıyan mutekaddim âlimler Ebû Hanîfe, Ebû Yûsuf ve Muhammed b. Hasan eş-Şeybanî'dir. Dolayısıyla Serahsî, Ebû Yûsuf'u fıkıhı tam olan fakihlerin arasında zikrederek onu mutlak müçtehit olarak görmektedir.¹⁰⁸

İbn Abidin'in aktardığına göre Cûveynî, Muzenî hakkında onun kendi insiyatiyle tahriçler yaptığını ancak Şafî'nin usulünün dışına çıkmadığını Ebû Yûsuf ile Muhammed'in ise hocalarına muhalefet ettiklerini söylemiştir¹⁰⁹ Buna göre Ebû Yûsuf mutlak müçtehit olup hocasından ayrı bir usule de sahiptir.

Gazâlî Ebû Hanîfe'nin zihnini fazla meselelere yorduğunu dolayısıyla elde ettiği çözümleri eleme işini yapamadan vefat ettiğini belirterek onun sahih görüşleriyle fasit olanları birbirinden ayırma işini Ebû Yûsuf ve Muhammed'in yaptığını dolayısıyla onların hocalarının görüşlerinin yaklaşık üçte ikisine muhalefet ettiklerini söylemektedir¹¹⁰. Kevserî, buna karşı çıkararak sürekli mesele va'z eden imamın eleme işine de kudretli olduğunu belirterek söz konusu muhalefetin içtihat farklılığından kaynaklandığını söylemiştir¹¹¹

¹⁰⁷ Matlûb, Mahmut, *Ebû Yûsuf*, 132.

¹⁰⁸ Serahsî, *Usûl*, 1: 10.

¹⁰⁹ İbn Abidin, Seyyid Muhammed Emin Efendi, *Mecmuatü Resâil*, 1: 31-32.

¹¹⁰ Gazâlî, *Hüccetü'l-İslam Ebû Hamid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed et-Tûsî* (ö. 505/1111), *el-Menhûl min Ta'likâti'l-Usûl*, thk. Muhammed Hasan b. Mahmûd Heyto (Dimeşk: Muhammed Hasan b. Mahmûd Heyto, 1980), 496.

¹¹¹ Kevserî, Muhammed Zahîd, *Husnû Tekâdî*, 88.

Zahirî fakih İbn Hazm, Ebû Hanîfe'nin hemen hemen tüm öğrencilerini mutlak müçtehit görerek bunlar arasında Ebû Yûsuf'u da zikretmektedir. Ona göre onun talebeleri onu taklit etmekte kendilerini helak etmeyip birçok meselede ona muhalefet etmişlerdir. Ona göre taklit etmede kendilerini helak edenler fakih değillerdir. Hatta bu gibi ilim adamları alimlik vasfıyla vasıflandırılmazlar. Buna göre İbn Hazm Ebû Yûsuf'u mutlak müçtehit olarak görmektedir¹¹².

Şah Veliyyullah Dehlevî, Ebû Hanîfe'nin mezhebinin Ebû Yûsuf ve Muhammed'in mezhepleriyle beraber aynı sayıldığını oysa bu iki müçtehidin hocalarına azımsanmayacak derecede usul ve fûruda muhalefet ettiklerini belirterek iki müçtehidin mutlak müçtehid olduklarını söylemiştir. Ona göre bu iki müçtehidin Ebû Hanîfe'nin mezhebiyle bir sayılmasının sebebi Ebû Hanîfe'nin mezheb usulünün onların usulüyle uygunluk göstermesi ve hem Ebû Hanîfe'nin hem de iki müçtehidin görüşlerinin el-Mebsût ve el-Cami'l-Kebîr adlı eserlerde toplanmasından kaynaklanmaktadır. ¹¹³

Muassır âlimlerden Ebû Yûsuf'u mutlak müçtehit olarak görenlerden Şehâb Mercanî, müçtehitleri mutlak ve mezhepte müçtehit olarak ikiye ayırdıktan sonra mutlak müçtehid, delillerden müstakil olarak hüküm çıkaran, basireti açık ve fıkhî melekeye sahip olan kimse olarak tanımlamaktadır. Ona göre Ebû Hanîfe, Ebû Yûsuf, Muhammed b. Hasan eş-Şeyabanî, Züfer, Malik ve Şafîî bu grupta yer almaktadır¹¹⁴. Muassır âlimlerden Ali Hafif de Hanefî mezhebini bir imamın çıkarmış olduğu usule göre hareket eden olarak değil kolektif bir biçimde hareket eden bir topluluğun mezhebi olarak görmektedir. Ona göre mezhebin Ebû Hanîfe'ye nispet edilmesi öğrencilerinin ona bağlılıkları ve saygıları sebebiyle olup; onun bütün öğrencileri mutlak içtihat edecek derecededirler. ¹¹⁵

Çağdaş ünlü İslam hukukçularından Ebû Zehrâ da insaf ve mantık sahibi kimselerin Ebû Yûsuf ve İmam Muhammed'i hem usul hem de fûruda mutlak müçtehit olarak görmeleri gerektiğini söylemektedir¹¹⁶. Aynı şekilde Kevserî de Ebû Yûsuf'u mutlak müçtehit olarak görerek Kemal Paşa'nın onun derecesini düşürdüğünü ve haklarını çiğnediğini dolayısıyla hakkaniyet ölçülerinin dışına çıktığını belirtmektedir. ¹¹⁷

¹¹² İbn Hazm, Ebî Muhammed Ali b. Ahmed b. Saîd, *el-İhkâm Fî Usuli'l-Ahkâm*, thk. Ahmed Muhammed Şakîr (Beyrut: Darü'l-Afâkî Cedide, 1979), 5: 101.

¹¹³ Dehlevî Şah Veliyyullah, *El-İnsâf Fî Beyânî Sebebi'l-İhtilâf (Mezheplerin Doğuşu Ve İctihat Tartışması)*, 81.

¹¹⁴ Kevserî, Muhammed Zahîd, *Husnû Tekâdî*, 83-84. Naklen

¹¹⁵ Matlûb, Mahmut, *Ebû Yûsuf*, 134. Naklen

¹¹⁶ Ebû Zehrâ, Muhammed, *Usûlü'l-Fıkh* (Darü'l-Fikri'l-Arabî, 1958), 390.

¹¹⁷ Kevserî, Muhammed Zahîd, *Husnû Tekâdî*, 25.

Abdülvahhâb Hallâf, Ebû Yûsuf'un da aralarında bulunduğu Ebû Hanîfe'nin öğrencilerinden Muhammed b. Hasan ve Züfer b. Hüzeyl'i şer'î hükümleri delillerden çıkarabilme melekesine sahip kimseler gibi görüp onları mutlak müçtehid olarak görmektedir. Ona göre Ebû Hanîfe'nin zikredilen öğrencileri hem usul metodolojisinde hem de fûru meselelerde onu taklit etmemişlerdir. Ancak ismi zikredilen öğrenciler onun etrafında toplanıp fikhî ondan öğrenmişlerdir. Ebû Hanîfe'nin görüşleri güçlü delillere dayandığı için bu görüşlerin yayılması, korunması, açıklanması ve savunulması hususunda büyük gayret göstererek kendi görüşlerini de onun görüşlerine katmışlardır. Eğer kendi görüşlerini hocalarının görüşlerine katmasalardı her biri müstakil bir mezhep olurdu¹¹⁸. Buna göre Hanefî mezhebi Ebû Hanîfe ve öğrencilerinin içtihatlarının toplamından oluşmuştur.

Tespit edebildiğimiz kadarıyla Türkiye'de İslam hukukçularından Hayrettin Karaman¹¹⁹, Ali Bardakoğlu¹²⁰, Salim Öğüt, Ferhat Koca¹²¹ ve Ahmet Özdemir¹²² Ebû Yûsuf'un mutlak müçtehit olduğu kanaatine sahiptirler.

Ebû Yûsuf'un mutlak müçtehid olduğu görüşür daha isabetli görülmektedir. Mezhepte müçtehit olduğuna kanaat getirenlerin dayandığı delil olan onun hocasının görüşlerine muhalefet etmesinin usul alanında olmayıp fûru meselelerde olduğunu belirtmeleri yerinde değildir. Zira fıkıh usûlü henüz oluşum döneminde olup Ebû Hanîfe'nin usul kuralları ve istinbat metodu bir bütün olarak nakledilmemiş değildir. Hanefî mezhebine ait usul kitapları tümevarım yöntemiyle daha sonraki fakihler tarafından oluşturulmuştur. Bu, Ebû Hanîfe'nin hiç bir kural ve kaideye dayanmadan hüküm istinbat ettiği anlamına gelmemelidir¹²³.

Ebû Yûsuf, usul yönünden de hocasından farklı düşünmüş ve usulünü fetvalarına da yansıtmıştır. Ayrıca burada Ebû Yûsuf, kâdî olması hasebiyle özellikle muamelat konularında daha pratik davranmıştır. Ancak bireyi ilgilendiren yemin gibi konularda ise bireyin kendisini sakındırması için daha caydırıcı fetvalar vermiştir. Sanki bireyin daha ciddi olmasını istemektedir.

¹¹⁸ Hallaf Abdülvahhab, *İlk Dönem İslam Hukuku (Yasama, Yargı ve Yürütme)*, 98-99.

¹¹⁹ Karaman Hayreddin, *İslam Hukuk Tarihi*, 216.

¹²⁰ Bardakoğlu Ali, "Hanefî Mezhebi", 16: 3.

¹²¹ Koca, Ferhat, "Hanefî Mezhebinde Ebû Hanife ile Ebû Yûsuf ve Muhammed Arasındaki Hukukî Görüş Farklılıkları", *Ekev Akademi Dergi*, 18 (K 2004): 147.

¹²² Ahmet Özdemir Ahmet, "İmam Ebû Yûsuf'un Fukahâ Tabakatındaki Yeri", *International Journal of Social Science* 6/3 (2013): 504.

¹²³ Öğüt Salim, "Ebû Yûsuf Ve Hanefîliği", 295.

Ebû Yûsuf'un mezhepte müctehit olduğunu savunanların dayandığı delillerden biri de onun Ebû Hanîfe'ye muhalefet ettiği meselelerde hocasının terk ettiği görüşlerle sınırlı tutmalarıdır. Buna göre Ebû Yûsuf orjinal bir görüş ortaya atmamıştır. Böyle olduğu iddia edilen görüşler aslında Ebû Hanîfe'nin önceden benimseyip sonradan terk ettiği görüşlerden başkası değildir¹²⁴.

Mezhepte müctehit olduğuna kanaat getirenlerin delil olarak öne sürdükleri onun uzun yıllar boyunca hocasına sadık kaldığını belirtmeleri ve ondan ayrılmadığını öne sürmeleri de yerinde değildir. Zira bu iddia mantıklı olsaydı yeryüzünde hiçbir müctehit kalmazdı. Kabul edilir ki; müctehitlerin hepsi bir hocanın yanında yetişmiştir. Ebû Hanîfe'nin kendisi Hammad'ın yanında İbrahim en-Nehai'nin fıkhi görüşlerini almıştır. İmam Muhammed İmam Malik'in yanında okumuş ve hatta Muvatta'nın en sahih rivayetini yazmıştır. Bu durumda İmam Muhammed kimin mukallididir? Dolayısıyla Ebû Yûsuf ve arkadaşları hocalarından çokça istifade etmekle beraber ikna edici delil bulduktan sonra bir yöntem ve usule göre meselelere fıkhi çözümler bulmuşlardır¹²⁵.

Özet olarak fıkıh usulünün henüz oluşum döneminde olması, Ebû Yûsuf'un müctehitlerde bulunması gereken niteliklere sahip olması, Ebû Hanîfe'nin ders işleme metodu, Ebû Yûsuf'un farklı hocalardan ders alması ve mezheplerin henüz teşekkül etmemesi gibi deliller Ebû Yûsuf'un mutlak müctehit olduğuna delil olarak savunulabilir.

4.3. Hanefî Fıkıhdaki Etkisi

Ebû Hanîfe, az eser yazmıştır. Günümüze ulaşan eserleri ise itikat ve kelimelerini kapsamaktadır. Buna rağmen Hanefî mezhebi dünyanın dört bir yanına ulaşmıştır. Mezhebin ortaya çıktığı ilk günden itibaren talebelerinin hocalarının görüşlerini yayma gayreti içinde oldukları bir gerçektir. Özellikle Abbasiler döneminde Irak'ta Hanefî mezhebi yayılmıştır. Osmanlı devletinde, devletin resmi mezhebi haline gelmiştir. Osmanlı devleti bu mezhepten yararlanarak Mecelle'yi oluşturmuştur. Böylece Osmanlı idaresi altında bulunan tüm İslam beldelerine bu kanun ulaşarak bir anlamıyla Hanefî mezhebi ulaşmıştır. Hanefî mezhebinin bu kadar geniş bir alana yayılmasında Ebû Yûsuf'un etkisi yadsınamaz bir gerçektir. Nitekim Hatib Bağdadî, “Şayet Ebû Yûsuf olmasaydı bu gün ne Ebû Hanîfe ne de Ebû Leyla'nın ismi zikredilirdi. Fakat o, onların ilim ve görüşlerini yaydı” demektedir¹²⁶. Aynı şekilde Bağdadî onu, Ebû Hanîfe'nin arkadaşlarının-

¹²⁴ Matlûb, Mahmut, *Ebû Yûsuf*, 135.

¹²⁵ Matlûb, Mahmut, *Ebû Yûsuf*, 138; Öğüt Salim, “Ebû Yûsuf Ve Hanefîliği”, 294.

¹²⁶ Bağdadî, *Târîhu Bağdâd*, 16: 363.

dan görüp Hanefî mezhebi üzerine ilk fıkıh usulü eserini yazdığını belirtmektedir. Ona göre Hanefî mezhebindeki meseleleri imla edip yayan ve Ebû Hanîfe'nin ilmîni başka yerlere ulaştırın kişi Ebû Yûsuf'tur¹²⁷.

Ebû Yûsuf'un Hanefî mezhebinin tüm fıkhi meseleleri kapsayacak şekilde eser yazdığı, bunu yaparken de Ebu Hanife'den aldığı şekilde meselelerin asıllarına nüfuz etmeyi ilke edindiği bilinmektedir¹²⁸. Onun kâdîlık yapması, Hanefî mezhebinin ahkâmının tespit edilmesi, yayılması ve güçlü bir konum elde etmesinde etkili olmuştur. Zira kâdîlık, pratik açıdan Ebu Yusuf'a ait ictihadi hükümlerin uygulanabilirliğini göstermiştir. Bizzat kendisi Hanefî mezhebinin yayılmasında ön ayak olmuş ve insanları bu mezhebe girmesine teşvik etmiştir. Daha sonra Kâdî'l-Kudatlık makamına geçmesi ise fıkıh ilminin Hanefî mezhebi üzerinde öğrenilmesini sağlamıştır. Nitekim kaynaklarda Irak ve civarında Hanefî fakihlerin yoğun olarak yaşadığı ve kâdîların bu mezhebe mensup olanlardan olduğunu belirtilmektedir¹²⁹.

Ebû Yûsuf'un devlet erkânıyla içli dışlı olması Hanefî mezhebinin halk arasında yayılmasını sağlamıştır. Zira insanlar meselelerini çözmeyi ve ikballarını bu mezhebi öğrenmekte buluyorlardı. Aynı zamanda Hanefî mezhep fikhini öğrenenler devlet erkânı tarafından görevlere getirildiği için bir nevi mezhep fikhini öğrenenler ödüllendiriliyordu.¹³⁰

Hanefî mezhebinde ilk imamlar arasında hiyerarşik bir yapı kurulmaya çalışılmıştır. Bu çerçevede Hanefî literatüründe *İmam-ı A'zam* lakabıyla Ebû Hanîfe, *Şayhan* tabiriyle Ebû Hanîfe ve Ebû Yûsuf, *Tarafeyn* tabiriyle Ebû Hanîfe ve Muhammed, *Sâhiban*, *sâhibeyn* ve *imameyn* tabirleriyle Ebû Yûsuf ve Muhammed ve *Eimmetüne's-Selâse* tabiriyle ise Ebû Muhammed, Ebû Yûsuf ve Muhammed kastedilmektedir¹³¹.

Bu isimlendirmeden anlaşılacağı üzere Hanefî mezhebi literatüründe Ebû Yûsuf ve Muhammed b. Hasan eş-Şeybanî Ebû Hanîfeyle birlikte kurucu imamlar olarak kabul edilmiştir¹³².

¹²⁷ Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 16: 363.

¹²⁸ Hamidullah Muhammed, *İslam Hukuku Etüdleri*, 188; Zeydan Abdülkerim, *İslam Hukukuna Giriş (Madhâl)*, 132; Bardaoğlu Ali, "Hanefî Mezhebi", 16: 21; Matlûb, Mahmut, *Ebû Yûsuf*, 140; Özdemir Ahmet, "İmam Ebû Yûsuf'un Fukahâ Tabakatındaki Yeri", 495.

¹²⁹ Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 16: 363; Kûreşi, *Cevahirü'l-Muziyye*, 3: 612; Ebû'l-Fidâ, *Tacû't-Terâcim*, 316; Bardaoğlu Ali, "Hanefî Mezhebi", 16: 4.

¹³⁰ Matlûb, Mahmut, *Ebû Yûsuf*, 141; Bardaoğlu Ali, "Hanefî Mezhebi" 16: 8;

¹³¹ Nekîb, Ahmed b. Muhammed b. Nasreddin b. Nekîb (son), *el-Mezhebü'l-Hanefiyye*, 312-315.

¹³² Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 16: 363.

Ebû Yûsuf'un ayrıcı özellikleri, fıkhıdaki konumu, usulü, icihad mertebesi ve Hanefî mezhebinde etkisi tespit edilmeye çalışıldı. Onun Ebû Hanîfe ve Muhammed'e muhalefet ettiği konular çoktur. Bu konular ibadet, aile hukuku, muamelat ve ukubat olmak üzere dört grupta toplanabilir.

SONUÇ

Hz. Peygamber döneminde temelleri atılan fıkıh ilmi, sahabe ve tabiûn dönemlerinde kaynakları sabitlenmiş, müçtehit imamlar döneminde ilmi birikim ve zenginlik bakımından en üst seviyeye ulaşmıştır. Günümüze kadar ulaşan kaynak eserlerin yazıldığı bu dönemin en önemli fakihlerinden birisinin de Ebû Yûsuf olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır.

Fakir bir aileye mensup olarak dünyaya gelen Ebû Yûsuf, toplumun en alt sınıf katmanından gelerek ilmi derinliği sayesinde devletin en üst kademelerinden biri olan Kâdî'l-Kudatlık makamına kadar yükselmiştir. Onun bu ilmî derinliği elde etmesinde başat rol elbette hocalarına ve bilhassa Ebu Hanife'ye aittir.

Hanefî mezhebinin usulünün yapılanmasında Ebû Yûsuf'un etkisi çok önemlidir. Elbette, Hanefi mezhebinin kuruluş, gelişmesi ve yayılmasında, Ebu Hanife'nin değeri göz ardı edilemez. Ebû Hanîfe'nin klasik hoca olmanın ötesinde çizmiş olduğu müzakereci profil, seçkin öğrencilerinin özgür bir ortamda görüşlerini serdetmeleri sonucunda Hanefî mezhebi olarak oluşan bu doktrin, onların fikir çatışmalarından oluşan kollektif bir düşünce sistemine dönüşmüştür. Bu gün Hanefî mezhebi denilen bu düşünce sistemi tek bir kişinin oluşturduğu bir mezhep olmayıp Ebû Hanîfe'nin, Ebû Yûsuf ve Muhammed b. Hasan eş-Şeybani gibi seçkin öğrencilerinin de katkıları olan bir mezheptir.

Ebû Hanîfe'nin seçkin öğrencileriyle müzakere etmesi ve sürekli fıkıh ilmine meselci bir bakış açısıyla yaklaşması fıkıh ilmini sürekli hayatın içinde tutma gayretinde olduğunu göstermektedir. Bu sebeple fukaha yöntemi sürekli meseleleri tartışmış ve hayatın içinde vuku bulması imkân dâhilinde olan farazi meseleleri de işlemiştir. Bu yöntem fıkıh ilmini işlevsiz bırakmama adına yapılan bir gayret olarak ileri sürülebilir.

Ebû Yûsuf'un ilmi birikim ve fıkıh tarihindeki değeri herkes tarafından takdir edilmekle beraber sonraki dönemlerde yapılan bazı sınıflandırmalarda mutlak müçtehit kabul edilmemesi bazı âlimlerce savunulsa da özellikle Serahsî gibi Hanefî mezhebinde hem usûl heme de furû fıkıhla ilgili eser yazan bir âlim tarafından Ebû Hanîfeyle birlikte mutlak müçtehitlerin arasında adının zikredilmesi son derece önemlidir. Bu sebeple Ebû Yûsuf'un usûl yönteminin daha kapsamlı bir şekilde incelenmesi gereken bir konu ol-

duğu kanaatindeyiz. Zira mutlak müçtehit olmadığını savunanlar bile onun furü meselelerde hocasından ayrı içtihatlar yaptığı kanaatindedirler. Çalışmamızda hocasından usûl olarak da ayrıldığı ve mukallit olmadığına dair sınırlı sayıda bazı örnekler vermimize rağmen yine de daha kapsamlı bir çalışmaya ihtiyaç duyulmaktadır.

Mutlak müçtehit olup olmaması bizim açımızdan önemli olmamakla birlikte özellikle onun mutlak müçtehit sayılması halinde Hanefi mezhebine mensup kimselerin farklı müçtehitleri taklit ettikleri sonuncuna götürür ki; bu da taklit yoluyla bir mesele veya amel üzerinde iki veya daha fazla mezhebin farklı hükümlerini birleştirerek tatbik etmek anlamına gelen telfik ve mezhepler arası geçiş tartışmalarına farklı bir bakış açısı sağlayacaktır.

Kâdîlkudatlık gibi bir makama kadar yükselip devlet erkânının aleyhine fetva vermekten çekinmeyen ilmi derinliğ tam bir müçtehidin mutlak müçtehit olduğunu hocasına duyduğu minnet duygusu sebebiyle gizlediğini savunmak bize göre yerinde bir görüş olmayıp Ebû Yûsuf gibi âlimlerin mukallit seviyesinde görme çabasıdır. Kanaatimize göre kendisinin mutlak müçtehit olduğunu gizlemesi ancak hocasının oluşturduğu ders işleme metoduyla açıklanabilir. Zira hocası, öğrencilerinin fikirlerini beyan etmelerini sağlamaları için özgür bir ortam oluşturmuştur. Kabul edilir ki bağımsızlık yanlısı olmak ancak bağımlı bir hayat yaşayanların özlemine çektikleri bir hayattır. Ebû Yûsuf da ise bağımlı olmak şöyle dursun görüşleri mezhep içerisinde tescil edilmiş bir müçtehitir. Hatta daha sonra mezhep içerisinde zaman zaman görüşleri *müftabih* olarak kayıt altına alınmıştır. Fikirlerinin tescil edilmesi bir nevi onu tatmin etmiş ve Hanefî mezhebi içerisinde anılması onun tarafından kabul edilmesine sebep olmuş olabilir.

Ebû Yûsuf'un içtihatlarının bazılarında rucü etmesinin sebepleri olarak onun kâdîlik yapması, hadis ilminde son derece derin olması ve İmam Malikle görüşmesi olarak gösterilebilir. Ancak onun farklı görüşler ileri sürmesi ve önceki görüşlerinden vazgeçmesi salt bu sebeplerle açıklanamaz. Bize göre en önemli sebep olarak onun kâdîlik yapması, fıkhi görüşlerini güçlü delillere dayandırması ve sürekli sorgulamacı bir zihin yapısına sahip olmasıyla açıklanabilir.

Son olarak liyakat ve ehliyet sahibi mezhep imamlarının ileri sürdükleri içtihatlar müslümanaların hayatlarını Allah rızasına uygun bir şekilde idame etme çabası olarak görülmeli ve onları yekdiğerine üstün tutmamalı aksine onların farklı içtihatlarını dini hayata tutunma gayreti olarak görmek gerekir. Dolayısıyla Allah'ın rızasına ulaşma gayreti içerisindeki her Müslüman karşılaştığı fıkhi bir meselede farklı müçtehitlerin içtihatlarından yararlanma yoluna gidebilmelidir. Ebû Yûsuf örneği Hanefî mezhebinde bu

olanağın minimum seviyede olduğunu göstermekle beraber bu durum diğer mezhep imamlarının içtihatlarını kapsayacak şekilde maksimum seviyeye yükseltilebilmelidir.

Kaynakça

- Akseki Ahmed Hamdi. *İslam Dini*. 20. Bs. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1969.
- Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*. Thk. Beşşâr 'Avvâd M'arûf. 17 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ğarbü'l- İslamî, 2001.
- Bardaoğlu Ali. "Hanefî Mezhebi". 16: 1-21. İstanbul: DİA, 1997.
- Brockelman Carl. *Tarihü'l-Edebi'l Arabi*. Trc. Abdülhalim Neccar. Kahire: Darü'l-Maarif, 1959.
- Çelebi, Kâtip, Mustafa b. Abdullah. *Keşfü'z-Zünûn*. 2 Cilt. Beyrut: Dâra İhyâü'l- Tûrasi'l- Arabî, 1360.
- Debûsî, Ebî Zeyd Ubeydullah b. Ömer b. İsa ed-Debûsî el-Hanefî (ö.430/1039). *Te'sisü'n-Nazâr*. Thk. Mustafa Muhammed el-Bakkânî el-Dimeşkî. Beyrut: Darâ İbn Zeydûn, t.y.
- Dehlevi Şah Veliyullah. *El-İnsâf Fî Beyânî Sebebi'l-İhtilâf (Mezheplerin Doğuşu Ve İctihat Tartışması)*. Trc. Şükrü Özen. 3. Bs. İstanbul: Pınar, 2003.
- Duman, Ali. "Ebû Hanîfe'nin Hüküm İstinbat Yönteminin Fukaha Usûlü'ndeki Rolü". *İslam Hukuku Araştırma Dergisi*. 13 (2009): 83-102.
- Duman Ali. *İslam Hukuk Usulü Dersleri*. 2. Bs. Malatya: Protech Matbaa ve Reklam Hizmetleri Ltd. Şti., 2017.
- Ebû Yûsuf, Kâdı Ebû Yûsuf Yakûb b. İbrahim (ö. 182/798). *er-Red Ala Siyeri'l-Evzâi*. Thk. Afganî, Ebû'l-Vefâ. Haydarabad: yy, 1357.
- Ebû Yûsuf, Kâdı Ebû Yûsuf Yakûb b. İbrahim (ö. 182/798). *Kitabu İhtilâfi Ebî Hanîfe Ve İbn Leyla*. Thk. Afganî, Ebû'l-Vefâ. Haydarabad: Matbaatü'l-Vefâ, 1357.
- Ebû Yûsuf, Kâdı Ebû Yûsuf Yakûb b. İbrahim (ö. 182/798). *Kitabu'l-Âsar*. Thk. Ebû'l-Vefâ el-Afganî. Beyrut: Darü'l-Kutübü'l-İlmiyye, 1355.
- Ebû Yûsuf, Kâdı Ebû Yûsuf Yakûb b. İbrahim (ö. 182/798). *Kitabu'l-Harac*. Beyrut: Darü'l-Ma'rife, 1979.
- Ebû Zehrâ, Muhammed. *Ebû Hanîfe*. Suriye: Darü'l-Kütübü'l-Arabiyye, 1947.
- Ebû Zehrâ, Muhammed. *Usûlü'l-Fıkıh*. Darü'l-Fikri'l-Arabî, 1958.
- Ebû'l-Fidâ, *Tacû't-Terâcim*. Thk. Muhammed Hayr Yûsuf. Riyad: Darü'l-Kalem, 1412.
- Fahrettin Attar. "Kâdî". 24: 66-69. İstanbul: DİA, 2001.
- Gazâlî, Hüccetü'l-İslam Ebû Hamid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed et-Tûsî (ö. 505/1111). *el-Menhûl min Ta'likâti'l-Usûl*. Thk. Muhammed Hasan b. Mahmûd Heyto. Dimeşk: Muhammed Hasan b. Mahmûd Heyto, 1980.
- Hallaf Abdülvahhab. *İlk Dönem İslam Hukuku (Yasama, Yargı ve Yürütme)*. Trc. Abdülhadi Timurtaş. İstanbul: Pınar, 2006.
- Hamidullah Muhammed. *İslam Hukuku Etüdlere*. İstanbul: Bir, 1984.
- İbn Abidin, Seyyid Muhammed Emin Efendi. *Mecmuatü Resâil*. 2 Cilt. t.y.
- İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-A'yân*. Thk. İhsan Abbas. 7 Cilt. Beyrut: Daru Sâdır, 1972.
- İbn Hazm, Ebî Muhammed Ali b. Ahmed b. Saîd. *el-İhkâm Fî Usuli'l-Ahkâm*. Thk. Ahmed Muhammed Şakîr. 8 Cilt. Beyrut: Darü'l-Afâkî Cedide, 1979.
- İbn Kayyim, Ebu Abdullah, Muhammed b. Ebî Bekir b. Eyyüb İbn Kayyim el-Cevziyye. *İlamü Muavikîn*. Thk. Meşhur b. Hasan Alî Selman Ebû Ubeyde. 7 Cilt. Riyad: Darü'l-İbn Cevziyye, 2008.
- İbn Kemal Paşa. *Tabakatü'l-Müçtehidin*. Thk. Ebî Abdurrahman b. Akîl. Matbaatü'l-Cabalâvî, 1976.
- İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*. Thk. Abdullah b. Abdul Musîn et- Türkî. 21 Cilt. Riyad: İslami Araştırmalar Merkezi Yardımıyla, 1998.

- İbn Manzûr, Ebü'l-Fazl Muhammed b. Mükerrerem b. Ali el-Ensârî (ö. 711/1311). *Lisânü'l-Arab*. 15 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, t.y.
- İbn-i Hümâm, Muhammed b. Abdülvâhid b. Abdülhamîd b. Mes'ûd es-Sivâsî el-İskenderî el-Kâhirî el-Hanefî (861/1457). *Şerhü'l-Fethü'l-Kadir Ala Hidaye Şerhü'l-Muhtedi*. Thk. Abdürrezzak Galib el-Mehdi. 10 Cilt. Beyrut: Darü'l-Kutubü'l-İlmiyye, 2003.
- İbnü'l-İmâd, Şezerâtü'z-Zehab. Thk. Mahmûd Arnavût. 10 Cilt. Beyrut: Darü'l-İbn Kesîr, 1986.
- İbnü'n-Nedîm, el-Fihrist. Thk. Rızâ Teceddîd. Beyrut: Darü'l-Ma'rife, 1971.
- İzmirli İsmail Hakkı. *İlm-i Hilâf*. Trc. Duman Ali. Malatya, 2001.
- Kallek Cengiz. "Kitabü'l-Harac". 26: 101-104. İstanbul: DİA, 2002.
- Karaman Hayreddin. *İslam Hukuk Tarihi*. İstanbul: Nesil, 1989.
- Karaman Hayreddin. *İslam Hukukunda İctihad*. 4. Bs. İstanbul: Ensar, 2010.
- Kâsânî, Bedâ'î'u's-Sana'i. Thk. Ali Muhammed Muavvez - ve Âdil Ahmed Abdülmevcud. 10 Cilt. Beyrut: Darü'l-Kutubü'l-İlmiyye, 2003.
- Kehâle, Ömer Rıza. *Mu'cemü'l-Müellifin Terâcimü'l-Müsannifi'l-Kütübü'l-Arabiyye*. 15 Cilt. Beyrut: Müessetü'r-Risâle, 1957.
- Kevserî, Muhammed Zahîd. *Husnû Tekâdî*. Kahire: el-Mektebetü'l-Ezheriyye, 1948.
- Koca, Ferhat. "Hanefî Mezhebinde Ebû Hanife ile Ebû Yûsuf ve Muhammed Arasındaki Hukukî Görüş Farklılıklar". *Ekev Akademi Dergi*. 18 (K 2004).
- Köse, Saffet. "Hiyel". İstanbul: DİA, 1998.
- Kûreşi, Cevahirü'l-Muziyye. 5 Cilt. Riyad: Darü'l-İhyaü'l-Kütübü'l-Arabiyye, 1993.
- Matlûb, Mahmut. *Ebû Yûsuf*. Bağdat: Darü's-Selâm, 1972.
- Nekîb, Ahmed b. Muhammed b. Nasreddin b. Nekîb (son). *el-Mezhebü'l-Hanefiyye*. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1998.
- Öğüt Salim. "Ebû Yûsuf". 10: 260-265. İstanbul: DİA, 1994.
- Öğüt Salim. "Ebû Yûsuf Ve Hanefîliği". *İslam Hukuku Araştırma Dergisi* 15/1-2 (1997): 291-301.
- Özdemir Ahmet. "İmam Ebû Yûsuf'un Fukahâ Tabakatındaki Yeri". *International Journal of Social Science* 6/3 (2013): 491-508.
- Özen, Şükrü. "Kadilkudat". *DİA*. 24: 77-82. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2001.
- Şaymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe Ve Aşhâbih*. Thk. Ebû'l-Vefâ el-Afgânî. Beyrut: Alimü'l-Kûtub, 1985.
- Schacht, Joseph. *İslam Hukukuna Giriş*. Trc. Mehmet Dağ - Abdülkadir Şener. Gözden Geçirilmiş Baskı. Ankara: Otto Yayınları, 2018.
- Semerkandî, Ebî Leys Nasr b. Muhammed b. İbrahim es-Semarkandî (ö.375). *Uyunu'l-mesaîl*. Beyrut: Darü'l-Kutubü'l-İlmiyye, 1998.
- Serahsî, *Mebûsât*. 30 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, t.y.
- Serahsî, *Usûl*. Thk. Ebu'l-Vefâ el-Efgânî. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutbi'l-İlmiyye, 1993.
- Seyyid Bey. *el-Madhal*. İstanbul: Matbaa-i Amire, 1333.
- Şeybanî, Ebî Abdullah Muhammed b. Hasan eş-Şeybanî, (ö. 189/805). *Kitabu'l-Asl (Mebûsât)*. Thk. Ebû'l-Vefâ el-Afgânî. 2 Cilt. Pakistan: Darü'l-Ma'arif en-N'umaniyye, 1981.
- Uslu Rifat. "İmam Ebû Yûsuf'un Hayatı ve Kitabü'l-Harac'ı". *İslam Hukuku Araştırma Dergisi*. 22 (2013): 403-429.
- Vekî, Muhammed b. Halef b. Hayyân (ö. 306). *Ahbâru'l-Kudât*. 3 Cilt. Beyrut: Alamü'l-Kûtüb, ty. Zehabî, *Menâkibi el-İmam Ebî Hanîfe*. Thk. Muhammed Zahîd Kevserî. Beyrut: Hayadarabad Hint Dükünlüğü, 1408.
- Zehabî, *Siyerü A'lâmi'n-Nübelâ*. 25 Cilt. Kahire: Darü'l-Hadis, 1983.
- Zeydan Abdülkerim. *el-Vecîz Fî Usûli'l-Fıkıh*. Beyrut: Müessetü Kurtuba, 1987.
- Zeydan Abdülkerim. *İslam Hukukuna Giriş (Madhâl)*. Trc. Ali Şafak. İstanbul: Kayıhan, 2011.
- Zeydan, Abdülkerim, *Nizâmü'l-Kazaî Fî Şer'eti'l-İslamiyeti*. Amman: Mektebetü'l-Besar, 1989.

Ziriklî, Hayrettin (ö. 1976),. *A'Lâm Kâmusu Terâcim Li Eşheri'r-Ricâl Ve'n-Nisâ Mine'l-Arab Ve'l-Müsta'rabîn Ve'l-Müşrikîn*. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-İlm Li'l-Melâyîn, 2002.

STRUCTURED ABDSTRACT

Imam Abu Yusuf And His Understanding of Fıqh

Introduction

Even though Abu Hanief was the first to come to mind as the founding imam in the formation of the Hanafi sect, the influence of his students on the establishment and dissemination of the sect was more than that. For this reason, the contribution of Abu Yûsuf and Muhammad al-Shaybani in the establishment and spread of the Hanafi sect should not be ignored. Ebû Yûsuf has contributed to his prominent position as a very important figure within the sect and his jurisprudence, and his jurisprudence in the course ring. Ebû Yûsuf is considered to be the first person to write the first work about the method of this sect. This work based on the life, works, jurisprudence and the place of Hanafi school, which is ranked second among the founding imams of the Hanafi school, can be seen as an attempt to understand the past of Hanefi sect and to interpret its accumulation in the process to date and to illuminate the generations to come. The superior virtues that Abu Yufuf possesses require to be explored in all its aspects. However, it is unlikely to reveal it in all its aspects in the context of an article. Therefore, we will only focus on his life, his juridism and ijthihad method.

1. His Life

The real name is Yakûb. b. İbrâhîm, but he knoww name of Ebû Yûsuf. According to the bibliography sources, He was born in m. 731 / h. 113. Almost all of the sources include the knowledge that Abu Yûsuf was born in Kûfe.

Abu Yûsuf, who started his primary education in Kûfe, first learned the discourse of Hadith and then turned Fiqh. After studying Fiqh, he took lessons from Ibn 'Abi Leyla and spent nine years reading Ibn' Abi Leila 's law of litigation and jurisprudence. At the age of twenty, he had left Ibn Ebi Leyla's lectures and passed to the lecture line of Abu Hanifa. In the lessons of his new teacher Abu Hanifa, he never left the course except his illness. Ebû Yûsuf did not refrain from passing on the hadiths that Ebû Hanîfe learned during the course of the lecture. Abu Yûsuf who has a deep knowledge of Hadith and jurisprudence has come to the fore in tafsir, siyer, me-gazi, and eyyamü sahipl-Arab sciences. Except for Ibn Ebi Leyla and Abu Hanifa, other instructors than the two famous teachers that we can identify are: 1. Ebû İshâk es-Şeybanî (ö. 138/755) , 2. Süleyman b. Mihran el- 'Ameş (ö. 148/771), 3. Muhammed b. İshâk b. Yesar (ö. 151/768), 4.

Süleyman et-Teymî (ö. 143/760), 5. Yahya b. Sa'd el-Ensârî (ö. 143/760), 6. Hişâm b. Urve (ö. 146/763), 7. Ata b. Saîb (ö. 136/753), 8. Haccac b. Ebi'l-Ertat (ö. 145/762), 9. Ebû Eyyüp b. Utbe (ö. 146/160), 10. Leys b. Sa'd (ö. 175/791).

Abu Yusuf trained many students: From our sources, some of his students from Abu Yusuf were: 1. Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî (ö. 189/805), 2. Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855), 3. Hişâm b. Abidillah er-Razî (ö. 201), 4. Halef b. Eyüb el-Belhî (ö. 220), 5. Bişr b. Velîd Halid b. Velîd el-Kindî (ö. 238), 6. Bişr b. Gıyas b. Abdurrahman el-Merisi (ö. 218 veya 228), 7. Ali b. Ca'd b. Abîd Ebü'l-Hasan el-Cevherî (ö. 230), 8. Yaha b. Maîn (ö. 233), 9. İsmâil b. Hammad b. Ebî Hanîfe (ö. 212), 10. el-Hasan b. Ziyâd b. el-Lu'lu' (ö. 204).

After the death of Abu Hanifa, Abu Yusuf officially began to serve as a judge. During the reign of Caliph Harun Reşid, the chief judge was invented and Abu Yusuf was appointed to this position. He remained in this position until his death. Abu Yûsuf died in Baghdad when he was 69 years old during Harun Reşid period.

2. Books Of Abu Yusuf

Ebû Yûsuf didn't reach until our time until many works have been written. In this article we will examine the works of Abu Yusuf in two categories: the missing books and the books that have survived.

3. Ebu Yusuf's Jurisdiction

The main characteristic of Abu Yûsuf is his fiqhness. During the time he was living, Imam Al-Aszi was the most prominent student of Abu Hanifa. He was also a great phonist through his word in the field of fiqh. After his teacher's death, Abu Yusuf, who assumed the duty of being the head of state, did not hesitate to train demand. For this reason, in our article, we will examine Abu Yûsuf as a mufti and as a clerk. After that, we will reveal his jurisprudence based on various fatwa and his opinions in his works.

4. Results

Ebû Yûsuf, who was born as a member of a poor family, came from the lowest class of the society and he rose to the rank of Kâdîül-Kudatligi, one of the highest levels of the state thanks to his scientific depth. His major role in achieving his physical depth is of course with his teachers, and especially of Abu Hanifa.

Lastly, the jurisprudence of the religious and religious sectarian imams should be seen as an effort to maintain the lives of the Muslims in a manner appropriate to Allah's sake and should not keep them above the others, but rather they should be seen as an

effort to hold their different jurisprudence to religious life. The example of Abu Yûsuf should be able to increase to the maximum level in the Hanafî sect to include the case law of other denomination imams.